

Finance and financial situation of the Iranian government under Prime Minister Amirkabir (1264 - 1268 AH / 1848-1851 AD)

Seyed Mostafa Huseini^{*}, Mohammad Ali Kazem Beiki^{}**

Abstract

Nasser al-Din Shah Qajar (d. 1264-1313 AH) came to the throne while the political, economic and financial situation of the country was very turbulent and critical. Therefore, upon his arrival in Tehran, he appointed Amir Kabir as chief minister. Amir Kabir carried out extensive reforms to improve the economic situation and the organization of the country's finances, which, according to various sources as well as new researches, were successful. However, due to the lack of access to official statistics, these works have not been able to accurately describe the financial policy of Amir Kabir. The main question of the present study is how Amir's fiscal policy had improved the situation of the central treasury and how successful he was. For this purpose, with a descriptive-analytical method, along with the analysis of statistics extracted from the financial documents in bureau, the study tries to determine the impact of Amir's reform programs and financial policies on the country's expenditures. The findings of the present study show that Amir, by using various strategies, while reducing additional and unconventional expenses and increasing tax revenues, in addition to creating a balance between income and expenditure, added an amount to the treasury reserve. It should be noted that the

* PhD of history and civilization of Islamic nations, Tehran University, Tehran, Iran. (corresponding author), m.huseini@ut.ac.ir

** Associate Professor of History and Civilization of Islamic Nations, University of Tehran. Tehran, Iran. mabeyki@ut.ac.ir

Date received: 9/4/2022, Date of acceptance: 19/7/2022

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

government's expenditures exceeded the expenditures of 1255 AH with the establishment of the new military system and the increase in the number of military forces. Also, to compensate for the deficit or loss of land tax, the funds from the customs revenue were taken out of the Financial responsibility of the provincial governors and came under the direct supervision of the government.

Keywords: Amir Kabir, Financial Reforms, Government Revenues and Expenditures

مالیه و وضع مالی دولت ایران در دوره صدارت امیر کبیر (۱۲۶۴ - ۱۲۶۸ق / ۱۸۴۸ - ۱۸۵۱ م)

سید مصطفی حسینی*

محمد علی کاظم بیکی**

چکیده

ناصرالدین شاه قاجار (حک: ۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق) در حالی بر تخت سلطنت نشست که اوضاع کشور از لحاظ سیاسی، اقتصادی و مالی بسیار مغشوش و بحرانی بود. از این رو، در بدو ورود به تهران میرزا تقی خان، امیر نظام/ امیر کبیر را به منصب صدارت گمارد. امیر کبیر برای بهبودی اوضاع اقتصادی و سامان‌دهی امور مالی کشور به اصلاحات گسترده‌ای مبادرت ورزید که به تصریح منابع و نیز پژوهش‌های جدید، با موفقیت همراه شد. ولی آثار مذکور به سبب عدم دسترسی به آمار و ارقام رسمی، نتوانسته اند به گونه ای دقیق و مستند سیاست مالی امیر کبیر را تشریح نمایند. سؤال اصلی پژوهش حاضر چگونگی سیاست مالی امیر برای بهبود اوضاع خزانه مرکزی و میزان موفقیت آنها است. بدین منظور با روش توصیفی-تحلیلی همراه با تحلیل آمار مستخرجه از اسناد مالی دیوانی می‌کوشد که تأثیر برنامه‌های اصلاحی و سیاست‌های مالی امیر را بر جمع و خرج کشور معلوم نماید. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که امیر با بکارگیری راهکار و تدابیر مختلف، ضمن تقلیل هزینه‌های غیرضروری و نا‌متعارف و افزایش درآمدهای مالیاتی، علاوه بر ایجاد توازن بین دخل و خرج، موفق شد مبالغی به ذخیره خزانه بیافزاید. دیگر آنکه هزینه‌های

* دانش آموخته دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
m.huseini@ut.ac.ir

** دانشیار، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، mabeyki@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۴/۲۸

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

دولت با برقرار نظام جدید سربازی و افزایش تعداد نیروهای نظامی بیش از سال ۱۲۵۵ ق شد. همچنین برای جبران کسری یا نقصان مالیات ارضی، وجوه حاصل از درآمد گمرکات از ابواب‌جمعی حکام ولایات خارج گردید و زیر نظر مستقیم دولت درآمد.

کلیدواژه‌ها: امیر کبیر، اصلاحات مالی، درآمد و هزینه دولت

۱. مقدمه

ناصرالدین میرزا، چهارمین شاه قاجار، در حالی در ذی‌قعدة ۱۲۶۴ ق تاج‌گذاری کرد که اوضاع کشور به لحاظ سیاسی، اقتصادی و مالی بیش از هر زمان دیگر آشفته و پریشان بود. افزون بر ناآرامی‌های ناشی از شورش سالار، قیام بابیه و رقابت‌های سیاسی دولتمردان و حکام؛ به دنبال انتشار خبر مرگ محمدشاه شورش و آشوب گسترده در سراسر کشور برپا شده بود. نارضایتی از عملکرد حکام، استقلال طلبی و دستیابی به سلطنت، سرپیچی از پرداخت مالیات، دزدی و غارت از جمله انگیزه‌های عمده شورشیان، آشوب طلبان و اشرار بود. در پایتخت نیز اوضاع از دیگر مناطق بهتر نبود. جمعی از امناء و امراء مخالف حاجی میرزا آقاسی، صدراعظم محمد شاه، با جلب حمایت مهدعلیا، مادر ناصرالدین شاه، قدرت را در دست داشتند.

اوضاع مالی و اقتصادی کشور نیز شرایطی بهتر از اوضاع سیاسی نداشت. در حالی که حکومت مبلغ بسیاری بابت برآوات و حوالجات بروز شده بدهکار بود؛ خزانه مرکزی هم به سبب ناآرامی‌ها، ناتوانی در وصول کامل مالیات، افزایش تیول، فساد و بی‌انضباطی دستگاه مالیاتی از کسری چشمگیر عایدات رنج می‌برد. از سوی دیگر، کاهش ارزش پول و تراز تجاری منفی کشور بر وخامت اوضاع اقتصادی افزوده بود. بدیهی است که این شرایط برهم خوردن توازن دخل و خرج دولت و ورشکستگی حکومت را در پی داشت. چنانکه بنا بر برآورد مستوفیان، دولت نزدیک به دو کرور کسری داشت. از این رو ناصرالدین شاه در بدو ورود به پایتخت میرزا تقی خان، امیر نظام آذربایجان، را به منصب صدارت گمارد. به زودی اقدامات نظامی، اصلاحات و سیاست‌های مالی برای بهبود اوضاع سیاسی و مالی کشور در دستور کار امیرکبیر قرار گرفت.

در پژوهش‌های تاریخ ایران دوره قاجار (تحولات اقتصادی و سیاسی)، اصلاحات و سیاست‌های مالی امیرکبیر یکی از موضوعاتی است که همواره محققان و پژوهشگران

داخلی و خارجی در آثارشان بدان پرداخته‌اند. این آثار عمدتاً برپایه اطلاعات سالنامه‌های رسمی، گزارش‌های کارکنان سیاسی نمایندگی‌های دولت‌های خارجی، خاطرات و یادداشت‌های سفرنامه نویسان تدوین شده‌اند.^۱ منابع مذکور برای اطلاع از سیاست، راهکار و اقدامات امیر حائز اهمیت اند، ولی فقدان آمار و ارقام قابل اتکا و رسمی، کاستی عمده همه آثار مذکور و بالتبع پژوهش‌های بر پایه بر آنها است. سؤال اصلی پژوهش چگونگی سیاست مالی امیر در افزایش عایدات و کاهش هزینه‌ها و میزان موفقیت آنها است. بدین منظور با روش توصیفی-تحلیلی همراه با تحلیل آماری مبتنی بر اسناد مالی دیوانی به خط سبک که حاوی اطلاعات و داده‌های دقیق و جزئی از اوضاع مالی کشور هستند، می‌کوشد تأثیر برنامه‌های اصلاحی و سیاست‌های مالی امیر را بر جمع و خرج کشور معلوم نماید.

۲. اصلاحات و اقدامات امیر کبیر

بحران بی پولی و اندوخته ناکافی در خزانه دولت یکی از مشکلاتی بود که ناصرالدین میرزا ولیعهد در آغاز سلطنت با آن مواجه بود. او در حالی در تبریز بر تخت شاهی جلوس کرد که برای تدارک و تجهیز لشکریان سواره و پیاده و توپچیان جهت عزیمت به دارالخلافه در خزانه آذربایجان تنها حدود ۳۰ هزار تومان موجود داشت که تکافوی مخارج را نمی‌کرد. از سوی دیگر اقدامات حاج میرزا آقاسی برای تأمین وجه لازم به دلیل برکناری او مهیا نشد. در این هنگام میرزا تقی‌خان که دارای منصب وزیر نظام بود، موفق شد که پس از اخذ وام از بازرگانان و کمک از کنسول انگلیس در تبریز، در فرصتی اندک ملزومات لشکر، تدارکات توپخانه را تهیه و افواج آذربایجانی را برای عزیمت به تهران احضار نماید (سپهر ۱۳۳۷: ج ۳، ۹۶۲-۹۶۳؛ آدمیت ۱۳۶۲: ۱۹۲). این در حالی بود که در پایتخت «امرای جمهور»^۲ با محوریت میرزا نصرالله صدر الممالک برای تأمین منابع مالی حکومت و مایحتاج و آذوقه پایتخت‌نشینان و نظامیان، افزون بر ضبط قرای خالصه ورامین و آوردن قسط خزانه از اصفهان به تهران، مالیات گیلان را نیز تحصیل کردند. آنان همچنین در طی این مدت مبلغی نزدیک به ۱۰۰ هزار تومان نقد از خزانه برای هزینه مخارج مهم نیز برداشت کرده بودند (خورموجی ۱۳۶۳: ۳۷-۳۸؛ سپهر ۱۳۳۷: ج ۳، ۹۳۲-۹۳۴، ۹۳۸-۹۴۰؛ اعتماد السلطنه ۱۳۶۷: ج ۳، ۱۶۹۲).

کفایت و کاردانی میرزا تقی‌خان در تجهیز لشکر و نظم انضباط قشون در طی منازل تبریز تا تهران سبب شد شاه او را در منزل باسمنج به امارت نظام منصوب نماید (هدایت ۱۳۸۰: ج ۱۰، ۸۴۰۲). در مدت توقف دو روزه اردوی پادشاه در یافت آباد برای تعیین ساعت سعد برای ورود از سوی منجمان، پادشاه جوان با آگاهی از اقدامات خودسرانه امرای جمهور به ویژه برای برداشت پول از خزانه، ضمن منع و تهدید از تکرار آن (هدایت ۱۳۷۳: ۴۶۵)، پس از عزل تنی چند از ایشان، منصب صدارت را به میرزا تقی‌خان امیرنظام تفویض کرد. ناصرالدین‌شاه با این کار افزون بر تثبیت قدرت خود و کاهش نفوذ و قدرت دولتمردان، از مداخلات وزرای مختار دول خارجی در امور کشور نیز جلوگیری به عمل آورد (هدایت ۱۳۸۰: ج ۱۰، ۸۴۰۴؛ خورمچی ۱۳۶۳: ۳۸، ۴۴). این اقدامات بدون واکنش نماند و به زودی سربازان در ربیع‌الثانی ۱۲۶۵ ق/ ۱۸۴۹ م به تحریک امنای و امرای دولتی نافرمانی در پیش گرفتند و به صراحت اعلام داشتند: «ما با امیرنظام سر متابعت و مطاوعت نداریم یا از ما باید گذشت یا از او» (هدایت ۱۳۸۰: ج ۱۰، ۸۴۴۹). ولی در پی حمایت قاطع شاه غائله سربازان خاتمه و میرزا تقی‌خان با لقب امیرکبیر با جدیت تمام به اداره امورات کشور پرداخت.

امیرکبیر پس از بازگشت مقتدارانه برای ساماندهی اوضاع سیاسی و اقتصادی کشور یک برنامه اصلاحی گسترده که سطوح مختلفی را در بر می‌گرفت، پی‌ریزی کرد. لکن بر سر راه اصلاحات موانعی چندی وجود داشت که بدون از میان برداشتن آنها انجام اصلاحات و پیشبرد ترقی ممکن نبود. در این میان اصلاح نظام اقتصادی و مالی کشور و حل بحران مالی و ورشکستگی نظام مالیاتی بی‌تردید در اولویت قرار داشت. این مهم مستلزم «ساخت یک حکومت متمرکز قوی با تسلط کامل بر امور سیاسی و مالی ولایات به‌عنوان وسیله‌ای برای ایجاد نظم در زندگی اقتصادی و اجتماعی کشور» بود. بدین منظور امیر تصمیم گرفت با حفظ روش‌ها و رویه‌ی اداری و امور مالی دایر با استفاده از مشاورت کسانی چون میرزا آقاخان نوری در رتق و فتق امورات مملکت به‌ویژه مالی، اصلاحاتی درون ساختار موجود ایجاد کند (امانت ۱۳۹۶: ۴۴). در وهله اول امیرکبیر با یک رشته اقدامات سیاسی و نظامی در پی آن بود با دفع شورشیان و یاغیان، امنیت، آرامش و ثبات داخلی را برقرار و اقتدار و قدرت حکومت مرکزی را بازگرداند تا زمینه اصلاحات مالی فراهم گردد.^۳

۱.۲ اصلاحات مالی

امیرکبیر در شرایطی اداره امور کشور را برعهده گرفت که گفتیم اوضاع مالی مملکت آشفته و بحرانی بود. به نحوی که کنسول انگلیس در گزارش خود می‌نویسد «چنان آشفتگی در کار مالیه مملکت است که سال‌ها طول می‌کشد به نظم درآید» (آدمیت ۱۳۶۲: ۲۶۶). از یک طرف معاملات ولایات (وصول و ایصال مالیات و ادای مخارج) نامنظم و مغشوش و از طرف دیگر جمع و خرج کل مملکت نامنظم و به هم ریخته بود (هدایت ۱۳۸۰: ج ۱۰، ۸۸۴۸). از این رو امیرکبیر برای آگاهی دقیق از میزان جمع و خرج کل کشور و جزئیات آن، هیئتی از مستوفیان بلند پایه را تحت نظر میرزا یوسف، مستوفی الممالک، مأموریت داد تا صورت صحیحی از دخل و خرج مملکت تهیه نمایند. هیئت مزبور پس از رسیدگی و واریسی درآمدها و هزینه‌ها به صدراعظم گزارش داد که میزان مخارج مملکتی دو کرور - یک میلیون تومان - بیشتر از عایدی آن است (سپهر ۱۳۳۷: ج ۳، ۹۷۰؛ خورموجی ۱۳۶۳: ۴۵). این مقدار کسری در حالی بود که به گفته امیرکبیر در خزانه تنها ۳۴۰ هزار تومان پول نقد وجود داشت. جواهرت و سنگ‌های قیمتی موجود در صندوق جواهرات سلطنتی - به ارزش ۸۰۰ هزار تومان - مورد دستبرد قرار گرفته بود و در آن حدود ۱۰۰ هزار تومان سنگ قیمتی وجود داشت (آدمیت ۱۳۶۲: ۲۶۶). بنابراین امیرکبیر نظر به سابقه مستوفی‌گری خود، با برعهده گرفتن مدیریت امور مالی و اداره دفتر استیفا، با معاونت میرزا یوسف مستوفی الممالک، برای حل بحران مالی و بهبود اوضاع، به اصلاح امور مالی اقدام کرد.

۱.۱.۲ تعدیل جمع و خرج

مسئله اساسی امیرکبیر در حل بحران مالی، معضل فزونی مخارج بر عواید و برهم خوردن توازن بین دخل و خرج بود که اثر منفی بسیار بر اوضاع اقتصادی کشور داشت. از این رو، وی در اولین اقدام در راستای اصلاحات مالی، به ایجاد تعادل و تراز بین درآمدها و هزینه‌ها پرداخت. بدین منظور امیرکبیر از دو ابزار افزایش درآمد و کاهش مخارج که در علم اقتصاد بدان سیاست مالی انقباضی (ابوالحسینی ۱۳۷۷: ۹-۱۲) گفته می‌شود، استفاده کرد. در برنامه سیاست مالی امیر، کاهش مخارج در اولویت قرار داشت که برای این منظور به راهکارها و تدابیر مختلفی مبادرت ورزید.

۱.۱.۱.۲ کاهش مخارج

الف. کاهش و قطع مواجب

اسناد مالی موجود از دوره سلطنت محمدشاه نشان می‌دهد که هزینه حکومت در سال ۱۲۵۸ ق/۱۸۴۲ م از بابت مواجب و مقرری امرا و امنا، خوانین، مستوفیان، عملجات و شماری از خویشاوندان و نزدیکان سوای نظامیان نسبت به سنوات قبل افزایش داشته است (حسینی و دیگران ۱۳۹۹: ۳۵۱). ولی آنان همچنان متقاضی مواجب و مقرری بیشتر بودند.^۴ به هر حال به نظر می‌رسد این‌گونه مخارج حکومتی در سال‌های آخر حکومت محمدشاه بیش از گذشته شده بود. بنا بر این، امیرکبیر برای کاهش بار هزینه‌های حکومت در اقدامی جسورانه تصمیم گرفت پرداخت‌های مذکور را کسر نماید. او این کار را با جدیت تمام و بدون اندکی مسامحه انجام داد. بدین ترتیب وی گذشته از حقوق شاه، از مواجب و مستمری شاهزادگان، دیوانیان، نظامیان، عملجات و علما به تفاوت از تومانی ۳ قران تا ۷ قران کسر نمود (خورموجی ۱۳۶۳: ۴۵؛ سپهر ۱۳۳۷: ج ۳، ۹۷۰؛ هدایت ۱۳۸۰: ج ۱۰، ۸۴۴۹؛ تاریخچه مالیه در ایران ۱۳۹۳: ۱۳). به گفته اعتمادالسلطنه، امیر هر چند مواجب اربابان حقوق را کاهش داد، ولی کاهش او بهتر از برات‌های و مواجب زیاد حاج میرزا آقاسی بود که یا وصول نمی‌شد یا آنکه برای نقد کردن برات، آن را به قیمت پایین می‌فروختند. در صورتی که برات و حواله‌های امیر بدون کسر و نقصان و تأخیر وصول می‌شد (اعتماد السلطنه، ۱۳۵۷: ۲۰۹). چنانکه امیر در پاسخ کسانی که به کسر مواجبشان معترض بودند، آنها را چنین مجاب می‌کرد:

هر یک از شما صد تومان مستمری دارید فرضاً در هر ساله که برات او را صادر نمایند بعد از اینکه خرج ولایات از دخل افزون است برات شما را اگر خیلی خوب بدهند و احترام شما را بکنند پنجاه تومان می‌دهند و حال آنکه اغلب تومانی یک هزار دینار می‌فروشید (چنین هم بود) و حالا اگر من نصف می‌کنم آن نصف را بدون کسر و نقصان و زحمت می‌دهم، تفاوتی که پیدا می‌نماید به جهت پادشاه است که خزینه آباد می‌شود و خلایق آسوده می‌شوند و آن عمال و مباشرین که اگر سالی هزار تومان عاملی می‌کردند صد تومان وظیفه و مستمری می‌خریدند و به‌ازای هزار تومان به دیوان می‌دادند، حالا چهار روز این مداخل را نداشته باشند (میرزا محمد خان بهادر ۱۳۱۳: ۲۹۱).

امیرکبیر همچنین مواجبی را که برات آن بدون اطلاع و صحه محمد شاه در حق اشخاص مختلف برقرار شده بود، قطع کرد. (آدمیت ۱۳۶۲: ۲۶۶-۲۶۷).

ب. پرداخت برآوات و حوالجات

بدهی سنگین خزانه بابت برآوات و حوالجات نکول شده از یک سو، فشار روزانه طلبکاران به حکومت از سوی دیگر در حالی که در خزانه پول کافی برای پرداخت مطالبات وجود نداشت از دیگر مشکلات امیر بود. امیرکبیر برای تسویه بدهی خزانه و پرداخت مطالبات به مستوفیان دستور داد تا برات و حواله‌ها را بازبینی کنند. او برآواتی را که صحیح بود با رضایت صاحبانشان کسر و قرار کرد که در قالب اقساط پرداخت شود. ولی برآوات و حوالجاتی را که در زمره بذل و بخشش و انعام‌های حاجی میرزا آقاسی بود نپذیرفت و بازگشت داد (مستوفی ۱۳۸۸: ج ۱، ۶۸؛ آدمیت ۱۳۶۲: ۲۶۶-۲۶۷). برای نمونه، امیرکبیر پس از پرس‌وجو از تعداد اهل و عیال میرزا اسماعیل، مستوفی خزانه و ضابط اسناد خرج، را که دو سال مواجیش عقب افتاد بود، با رضایت او پس از کسر دو عشر، مابقی را نقداً حواله داد (مستوفی ۱۳۸۸: همان). بنابراین او افزون بر پرداخت قروض خزانه و مطالبات دیوانیان و نظامیان، با جمع‌آوری اسناد خزانه از بین مردم، ارزش و اعتبار حوالجات و برآوات دیوانی را دوباره برقرار کرد.

ج. مدیریت خرج دربار و شاه

ولخرجی شاه و مخارج گزاف بیوتات سلطنتی بخش دیگری از هزینه‌های حکومتی بود که صدراعظم کوشید این‌گونه مخارج را نظم و نسق داده و مدیریت نماید. برای نمونه، او بابت صرف جیب (حقوق ماهیانه) ناصرالدین‌شاه ماهی ۲۰۰۰ هزار تومان معین کرد که بسیار کمتر از حقوق محمدشاه - ۳۶۰۰۰ هزار تومان (مرعشی: شماره سند ۷۷۵۳) - بود. امیر در نامه‌ای به شاه در خصوص مقدار حقوقش نوشت: «... اول سال مثل پارسال بلکه بیشتر از پارسال، بیست و چهار هزار تومان ابواب جمع مهدی خان، خازن هزینه‌های شخصی شاه، کرده است» (آل داود ۱۳۹۵: ۸۷). او همچنین کوشید تا بذل و بخشش‌ها و عطایا، انعام و دیگر مخارج غیر ضرور شاه را محدود و کاهش دهد. امیرکبیر از شاه برای اعطای دلخواهانه مقام و سمت زیاد به افراد و هزینه‌ای که از قبل موجب آنها به خزانه تحمیل می‌شود، گلایه کرده و می‌نویسد: «... اما زیاد چیزها نفری مرحمت می‌فرمایند بر رأی مبارک معلوم است که هر نفری سالی چه می‌شود...» (Ghassem Ghani collection, Ms)

8- a- iii- g- 325). یا امیر در جواب دستور شاه برای پرداخت مبلغی تنخواه جهت تکیه ننه کوچک، به شاه گوشزد می‌کند که به علت کمبود پول نقد بیشتر از ۱۰۰ تومان نمی‌توانست بپردازد؛ ۵۰۰ تومان هزینه اسب دوانی را نیز با زحمت فراهم کرده بود (Ibid, g- iii- a- 21). همچنین امیر در نامه‌ای به شاه تقاضا می‌کند تمام پول و پیشکش شاهی را که در جشن به او تقدیم می‌شود، خرج نکند، بلکه اجازه دهد خازن صرف جیب، مهدی‌خان، ثبت و ضبط نماید. (Ibid, g- iii- a- 114). از دیگر اقدامات امیر در راستای سیاست اصلاحات مالی، کسر و کاهش اخراجات و مصارف بیوتات سلطنتی بود که دشواری‌های خود را داشت. برای نمونه، اقدامات او برای تعدیل امور کارخانه (آشپزخانه دربار) و روند معمول دوره محمدشاه با مقاومت ناظر و کارکنان کارخانه مواجه شد (Ibid, g- iii- a- 1). ولی در نهایت با اهتمام و جدیت امیر، هزینه‌های آن به کمتر از نصف تقلیل یافت.^۵

اقدامات و اصلاحات امیر مورد خوشایند همگان نبود. خیلی از افراد خاندان سلطنتی، دولتمردان، صاحبان منصبان نظامی و حتی خدمه و نوکر مخالف اقدامات او بودند. این افراد در واکنش به اصلاحات، دسته‌ای نظامیان را در پایتخت برای ایجاد شورش و اغتشاش به منظور برکناری امیر تحریک کردند. ولی با حمایت شاه امیر همچنان در رأس امور باقی ماند (آمدیت ۱۳۶۲: ۲۱۰).

۲.۱.۱.۲ افزایش درآمد

امیر در راستای اصلاحات مالی در جهت ایجاد توازن بین جمع و خرج به موازات کاهش مخارج، کوشید درآمدهای مالیاتی را نیز افزایش دهد. به این منظور او برنامه و اقداماتی گوناگونی را به کاربرد تا بتواند بخشی از کسری را از این طریق رفع نماید. یکی از ابزار تحقق این مهم برقراری امنیت و آرامش و ایجاد حکومت متمرکز قوی بود. اقدامات نظامی امیرکبیر در آغاز کار در سرکوب شورشیان، اشرار و یاغیان، در راستای همین هدف بود.

الف) رسیدگی و کنترل جمع و خرج

بر اثر آشوب‌های واپسین سال‌های سلطنت محمدشاه و تداوم آن در ایام فترت، بسیاری از حکام و خوانین در ارسال مالیات دیوانی مقرر به مرکز سرپیچی کرده بودند، در نتیجه وصول مالیات بسیاری از ولایات به تعویق افتاد. نظر به فساد گسترده در دیوان استیفا و تخلفات مالی مستوفیان، امیرکبیر خود شخصاً به حساب حکام رسیدگی و بقایای

مالیاتی‌شان را به طور کامل دریافت کرد. مؤید این نکته گزارش‌های مکرر امیر به شاه در باب اشتغالش به رسیدگی حساب حکمرانان ولایات است (آل داود ۱۳۹۵: ۶۹-۷۰، ۱۲۵؛ مستوفی ۱۳۸۸: ج ۱، ۷۱؛ Ghassem Ghani collection, Ms 325, g- iii- a- 46, 58). امیر در دوران صدارتش در خصوص تعهد حکام در وصول و ارسال بقایای دیوانی در موعد معین نیز سخت‌گیر بود و در صورت بی‌نظمی در حساب و نرسانیدن مالیات، فوراً عزلشان می‌کرد. برای نمونه سلیمان خان، دایی شاه، حاکم اصفهان که به خوبی نتوانسته بود از عهده وصول و ایصال مال دیوان برآید، از حکومت عزل کرد (۱۲۶۵ ق). امیر در ادامه همین رویه بنابر خبر مندرج در روزنامه وقایع‌الافتاحیه در سال ۱۲۶۷ ق، حکام نهانند و خوی را به علت بی‌انضباطی مالی و پس افتادن مالیات از حکومت برکنار کرد (جهانگیر میرزا ۱۳۲۷: ۳۴۱؛ وقایع‌الافتاحیه، ش ۴، ۲۶ ربیع الثانی ۱۲۶۷ ق؛ همان، ش ۱۳، ۲۶ جمادی الاخر ۱۲۶۷ ق).

ب) لغو بخشودگی‌های مالیاتی

از دیگر اقدامات امیر سوای آنکه تخفیفات غیر ضرور ولایتی را کم کرد، تخفیفات کسر شده از «حشو جمع» را به اصل جمع افزود (تاریخچه مالیه در ایران ۱۳۹۳: ۱۳). برای نمونه، در صورت کتابچه جمع و خرج ممالک محروسه تنگوزئیل ۱۲۶۷ ق تنها فارس، ارض اقدس و ولایات تابعه و اصفهان تخفیف موضوعی از حشو جمع به میزان ۴۲۲۱۴ تومان و ۲۲۲۴ خروار غله داشتند (مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱). همچنین تخفیف ولایتی آذربایجان در تنگوزئیل (۱۲۶۷-۱۲۶۸ ق) در مقایسه با سال قبل یعنی ایت نیل (۱۲۶۶-۱۲۶۷ ق)، با ۹۰٪ درصد کاهش از ۶۵۷۸ تومان و ۶۶۵ خروار غله به ۷۵۰ تومان تقلیل یافته بود. تخفیف ولایتی تهران نیز در تنگوزئیل (۱۲۶۷-۱۲۶۸ ق) نسبت به سال قبل کاهش را نشان می‌داد (جدول ۲؛ مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱). چنان‌که اشاره شد، این بخشودگی‌ها لغو گردید.

ج) ممیزی، تعدیل و افزودن تفاوت عمل بر جمع

اما مهم‌ترین کار امیرکبیر در راستای اصلاحات مالی برای بهبود اوضاع مالی کشور و افزایش درآمد، ممیزی جدید ولایات بود که از چند جهت ضرورت داشت. نخست آنکه از آخرین ممیزی در دوره محمدشاه حدود ۱۳ سال می‌گذشت. حال آنکه در طی این مدت به گفته کننل شیل (۱۸۴۹ م/ ۱۲۶۶ ق) برآورد می‌شد که حاصل اراضی ممیزی شده به طور

میانگین ۲۰٪ و در برخی نواحی تا ۳۰٪ تغییر کرده باشد (Sheil 1856: 387). دیگر آنکه ممکن بود مالیات دهکده‌ای آباد و بزرگ بر اثر قحطی و خشکسالی بخشیده شود و روستایی بایر پس از تنقیه قنوات، رونق و تولیدات کشاورزی آن افزایش یابد. ولی محصلان بدون توجه به تغییرات روی داده همچنان بر اساس برآورد قدیم مالیات می‌ستاندند که در این میان با عدم وصول مالیات واقعی، دیوان متضرر می‌گردید (آدمیت ۱۳۶۲: ۲۷۹). موضوع دیگر اجحاف و زیاده‌ستانی حکام و زبردستانشان از مؤدیان بود که گاه تا دو برابر مالیات مقرر را می‌ستاندند، ولی از آن چیزی به خزانه نمی‌رسید. از جمله این وجوه «تفاوت عمل» بود که بدون انجام ممیزی بنابر تشخیص و تعیین حکام افزون بر اصل مالیات، از مؤدیان اخذ می‌شد. پس از انجام ممیزی علاوه بر افزودن شدن وجه تفاوت عمل بر اصل مالیات، جلوی دست اندازی حاکمان نیز گرفته شد (تاریخچه مالیه در ایران ۱۳۹۳: ۱۳؛ Sheil 1856: 387). چنانکه در اصفهان پس از ممیزی و تعیین مالیات، امیرکبیر فرمان داد تا مقدار تفاوت عمل و فروعات برای پیشگیری از زیاده‌ستانی حکام، چاپ و به مردم اطلاع‌رسانی شود (جابری انصاری ۱۳۷۸: ۳۳). از سوی دیگر به دنبال برقراری امنیت پس از سرکوب شورش‌ها و فروکش کردن اغتشاشات، کشاورزی و تجارت رونق و بالطبع درآمد و ثروت نیز افزایش یافت که در نتیجه ممیزی جدید ضرورت داشت. در ارزیابی جدید علاوه بر اصل مالیات، مبلغی بابت رسوم بر جمع اضافه شد که مقدار آن در هر ولایت متفاوت بود. برای نمونه، در صورت ممیزی تویسرکان و ملایر تومانی ۲۰۰ دینار و در خراسان تومانی ۱۲۵۰ دینار بابت رسوم اضافه گردید (آستان، شماره سند ۱۲۲۵۳۸؛ همان، شماره سند ۱۲۲۵۳۷؛ همان، شماره سند ۱۲۲۴۷۵؛ مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱).

به نظر می‌رسد قسمت اعظم مملکت به سال ۱۲۶۶ ق ممیزی شده باشد. مؤید این امر افزون بر کتابچه ممیزی شماری از ولایات نظیر تویسرکان، بروجرد و دماوند، صورت کتابچه جزو جمع ممالک محروسه به تاریخ ایت‌نیل ۱۲۶۶ ق می‌باشد که تنها بخش کوچکی از آن بجا مانده است (آستان، شماره سند ۱۲۲۵۳۸؛ همان، شماره سند ۱۲۲۵۳۷؛ همان، شماره سند ۱۲۲۴۷۵؛ همان، آستان، شماره سند ۱۲۲۴۷۹). گفتنی است که ارزیابی جدید همه مناطق براساس ممیزی جدید نبود، بلکه در بعضی از مناطق تعدیل و جمع‌بندی صورت گرفت. بدین ترتیب مالیات تعداد انگشت شماری از بلاد مانند اردلان نسبت به ۱۲۵۸ ق تغییر نیافت که این به اوضاع سیاسی و شرایط اقتصادی آنها بازمی‌گشت (مرعشی، شماره ثبت ۷۷۵۳؛ مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱).

اگر مأمور ممیزی در حق اهالی ولایاتی اجحاف و بیش از توان، مالیات وضع کرده بود، به دستور صدراعظم ارزیابی تجدید می شد. برای نمونه، امیر در سفر شاه به اصفهان مطلع گشت که در بروجرد و سیلاخور و جاپلق زیاده از میزان واقعی جمع بسته شده است. از این رو در نامه‌ای در رمضان ۱۲۶۷ ق/ ۱۸۵۰ م به احتشام السلطنه، حاکم عربستان و لرستان، دستور داد تا یک نفر امین، مورد اعتماد و وثوق جهت تعدیل مالیات نواحی مزبور بفرستد تا هم مال دیوان تماماً وصول شود و هم ستم رفع گردد (احتشامی ۱۳۸۳: ۲۷). همچنین در سال ۱۲۶۷ ق میرزا زین العابدین تبریزی از سوی دیوان مأمور گردید پس از رفع ستم در محال فومن که در تقسیم مالیات زیاده از توان بر آنجا تحمیل شده بود، با تعیین مبلغ صادر گیلان بر اساس نرخ دیوان که پیش از این حکام اضافه بر مالیات از رعایا می‌ستاندند، مالیات این ولایت تعدیل شود (وقایع‌الافتاقیه، ش ۲، ۱۱ ربیع الثانی ۱۲۶۷ ق). گفتنی است میزان مالیات صادر گیلان در پیچی نیل (۱۲۶۴-۱۲۶۵ ق) ۲۰۰۱۶ تومان بود که این مبلغ در تخاقوی نیل (۱۲۶۵-۱۲۶۶ ق) به ۲۱۸۷۶ تومان ۳۲۵۸ هزار دینار رسید که ۹٪ افزایش را نشان می‌دهد (آستان، شماره سند ۱۲۲۹۲). بنا بر این، با ممیزی و تعدیل مالیات ولایات، گذشته از آنکه صورت دقیق و درستی از محل و میزان درآمدها بدست آمد، از ستم و اجحاف حکام در اخذ مالیات از رعایا و هدر رفتن مال دیوان نیز جلوگیری به عمل آمد و بر میزان عواید خزانه نیز افزوده شد.

د) تجدید نظر در واگذاری خالصجات و تیول

عواید حاصل از خالصجات یکی دیگر از منابع مهم درآمد حکومت بود. از این رو امیرکبیر با جدیت و دقت بسیار با استفاده از کتابچه *املاک خالصه و وقفی* پس از رسیدگی به اجاره‌نامه‌چپه و محاسبات خالصجات، درآمد آنها را نیز مورد تجدید نظر قرار داد. سیاست امیر در اداره املاک خالصه مبتنی بر کاهش هزینه بهره‌برداری و فزونی عایدات بود (تاریخچه مالیه در ایران ۱۳۹۳: ۱۳؛ آدمیت ۱۳۶۲: ۲۸۰). اسناد موجود حاکی از آن است ملاک امیر در تعیین مالیات املاک خالصه عملکرد سالانه بود؛ بنابراین، به دستور او درآمد هر ملک را از روی میزان محصول و عملکردشان در طی یک سال برآورد و تکالیف دیوانی را برقرار کردند. چنانکه پس از بازدید و ممیزی میرزا عبدالوهاب گلستانه در ۱۲۶۶ ق از املاک خالصه تهران در مجموع مبلغ ۴۲۶ تومان نقد و ۳۳۰ خروار غله و ۳۴ خروار و ۳۰ من شالی بابت تفاوت عملکرد شالی خالصجات و تفاوت عملکرد خالصه ورامین بر مالیات

خالصه افزوده شد. البته میزان مالیات املاکی که بیش از تولیدشان بود، نیز کاهش یافت (دا. تهران، شماره G.H ۳۷۱). او همچنین بنا بر فرمان شاه املاکی را که حاج میرزا آقاسی به محمدشاه هبه کرده بود، به خالصجات افزود.

امیر در ادامه اصلاحاتش برای بهبود اوضاع مالی اقدام به تجدید نظر در واگذاری و عایدات تیول نمود. از همین رو همانند املاک خالصه، تیولات نیز بر اساس عملکردشان ارزیابی شدند. برای نمونه، در تهران پس از ممیزی میرزا شفیع در ۱۲۶۷ ق بابت تفاوت عملکرد تیولات و قراء جدید النسق مبلغ ۸۵۰۹ تومان و ۷۴۹۰ خروار بر مالیات دارالخلافه اضافه شد. جمع مالیات کرمان در ۱۲۶۷ ق بابت تفاوت تیول، مبلغ ۵۸۱ تومان و ۴۵ خروار غله افزایش یافت (مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱). ضبط و موقوف کردن برخی از تیولات که در قبال مستمری، وظایف و مواجب به اشخاص مختلف واگذار شده بود، از دیگر اقدامات اصلاحی بود. در نتیجه تصمیم اخیر، در ۱۲۶۷ ق درآمد مهد علیا، مادر شاه که از بابت مالیات تیولش در آذربایجان مبلغ ۳۸۰۷ تومان دریافت می‌کرد، قطع شد و به جای آن دیوان براتی برای او صادر کرد. گفتنی است که مهدعلیا در ۱۲۵۵ ق از باب تیولات تبریز ۱۹۹۳ تومان دریافت می‌کرد (بروجردی، شماره سند ۱۴۷؛ مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱؛ س. ا. م، شماره سند ۲۹۵/۷۳۷۸). همچنین افزون بر قطع تیول کسانی که مالیاتشان عقب افتاده یا بر علیه حکومت کارشکنی می‌کردند (آدمیت ۱۳۶۲: ۲۷۲-۲۷۳؛ یکتایی ۱۳۵۲: ۱۴۶)، مالیات املاکی که پس از رسیدگی اسناد واگذاری تیول بودن شان محقق گردید، بر جمع اضافه شد، چنانکه در کتابچه دستورالعمل جمع و خرج ۱۲۶۶ ق آذربایجان مقرر گردید که تفاوت غله بخش مشکین در صورت تیول بودن بر مجموع مالیات افزوده شود (بروجردی، شماره سند ۱۴۷). بنابراین در پی ساماندهی و نظم تیول، افزون بر افزایش درآمد، با بازگشت املاک تیولی به دیوان بخشی از هزینه‌های حکومتی کاهش یافت.

ه) توسعه و رونق کشاورزی

توسعه و رونق کشاورزی از طریق احیاء اراضی و دهات بایر، تنقیه قنوات، بستن سد و توزیع بذر بین رعایا برای کشت در روستاهای متروکه از دیگر اقدامات امیر برای افزایش عواید حکومت بود. برای نمونه، پس از آن که مأمورین دیوان ۱۰۰۰ روستا و مزرعه‌ی مخروبه و معدوم اربابی، خالصه و وقفی را در اطراف اصفهان شناسایی کردند، مبلغ ۱۴۰۰۰ تومان نقد و ۱۰۰۰ خروار از جنس اصفهان به میرزا عبدالحسین پیشکار اصفهان داده شد تا

برای نسق و آبادی دهات مذکور هزینه شود. اما میرزا عبدالحسین با پیوستن به آشوب گران، وجه مساعده را صرف خرید تفنگ و باروت کرد (جابری انصاری ۱۳۷۸: ۳۳). وضع بدین منوال باقی نماند بلکه پس از ختم غائله و آشوب اصفهان در پی اقدامات نظامی حکومت مرکزی، برنامه‌های عمرانی با جدیت از سر گرفته شد، چنانکه سفیر انگلیس که در سفر ۱۲۶۷ ق شاه به اصفهان همراه اردو بود، گزارش داد سطح وسیعی از اراضی حومه شهر زیر کشت رفته بود (آدمیت ۱۳۶۲: ۳۹۶-۳۹۷). کاهش اعتبار تخصیص یافته از سوی حکومت برای لایروبی قنوات، توزیع بذر و علوفه برای عوامل و مصالح املاک خالصه در مقایسه با ۱۲۵۸ ق می‌تواند بر بهبود زیرساخت‌های اراضی خالصه دلالت کند.^۷ ساخت سد گرگان (۱۲۶۷ ق) و ترویج و تشویق کشت زرع به‌ویژه کاشت نیشکر در پی سرکوب ترکمن‌ها در جنگ سرخس و بنای قلاع نظامی در مرز استرآباد، در توسعه و رونق کشاورزی و افزایش درآمدهای مالیات آن ولایت تأثیر بسزا داشت (وقایع‌الاتفایه، ش ۲۸، ۱۶ شوال ۱۲۶۷ ق؛ همان، ش ۳۲، ۱۴ ذی قعدة ۱۲۶۷ ق؛ سرافرازی، ۱۳۸۹: ۱۴-۱۵). اعطای بخشودگی مالیاتی عمومی به اهالی ولایاتی که به جهت مشکلات محلی قادر به پرداخت مالیات مقرر نبودند، از دیگر اقدامات امیر در جهت حمایت از رعایا و ملاکین در بخش تولید محصولات زراعی بود. برای نمونه، در ایتیل ۱۲۶۵-۱۲۶۶ ق تخفیف مالیاتی اهالی کمره موافق سنوات سابق تمدید شد (س.ا.م، شماره سند ۲۳۲/۲۴۷۵).

از دیگر کارهای امیر در جهت آبادانی و عمران کشور، بنای سد ناصری در خوزستان بود. در دوره فتحعلی شاه بر اثر حفر شعبه‌ای، نهر هاشم، از رودخانه کرخه در شمال شهر حویزه جهت زراعت، موجب گردید مجرای رودخانه از مسیر طبیعی‌اش که از میان شهر می‌گذشت، تغییر کند. در نتیجه شهر حویزه و روستاها و باغات، نخلستان‌ها و مزارع واقع در جانبین رودخانه همگی منخروبه و لم یزرع گردیده بود. پس از آن حکومت مرکزی برای بازگشت رودخانه به مجرای قدیم، سدی بر دهانه نهر هاشم ساخت که با طاعون سال‌های ۱۲۳۶-۱۲۳۷ ق که منجر به مرگ و میر و ویرانی آبادی و قراء گردید، حکام و مستحفظین نیز در مرمت و محافظت از سد غفلت کردند. بدین ترتیب سد بار دیگر خراب و آب رودخانه کرخه به نهر هاشم افتاد. از آن پس دیگر تلاشی در جهت بازسازی سد صورت نگرفت. بنابراین عواید حکومتی از حویزه در زمان حکمرانی شاهزاده محمدعلی میرزا بالغ بر ۳۶ هزار تومان در سال بود به قدری کاهش یافت که حکام به گرفتن اندک پیشکش از آنجا اکتفا می‌کردند. اوضاع بدین منوال بود تا آنکه در اواخر دوران محمدشاه، با دستور

حاج میرزا آقاسی ساخت مجدد سد در دستور کار حکومت قرار گرفت ولی به دلیل قتل حاکم خوزستان ناقص ماند. بنابراین امیر که از استعداد کشاورزی منطقه، حاصلخیزی و مرغوبیت خاک و افزایش عواید حاصل پس از ساخت سد مطلع بود. خانلر میرزا، احتشام الدوله، حاکم خوزستان و لرستان را با تخصیص اعتبار از محل مالیات مأمور احداث مجدد سد کرد (میرزا جعفر خان مشیر الدوله، شماره ثبت ۲۷۷۵: ۶۳-۶۷؛ آل داود ۱۳۹۵: ۳۱۷-۳۱۸).

ترویج کشت محصولات جدید نظیر پنبه، تریاک و نیشکر برای افزایش صادرات محصولات کشاورزی، احداث کارخانجات نظیر بلور و چینی سازی در قم و تهران، نیشکر در مازندران، پارچه بافی، نخ ریزی، پنبه پاک‌کنی و حمایت از صنعت کاران، صنایع دستی و منسوجات داخلی مانند شال کرمانی و مشهدی، چوخای مازندران، کمک به رونق صنعت ابریشم، تخفیف و معافیت‌های مالیاتی به تولید کنندگان، فرمان آزاد سازی استخراج معادن، ساخت بازار و سرای اتابکیه و کاروانسراهای متعدد از دیگر کارهای امیر برای توسعه و رونق تجارت و بهبود اوضاع اقتصادی مملکت بود (وقایع الاتفاقیه، ش ۱، ۵ ربیع الثانی ۱۲۶۷ق؛ همان، ش ۲، ۱۱ ربیع الثانی ۱۲۶۷ق، همان، ش ۵، ۳ جمادی الاول ۱۲۶۷ق؛ همان، ش ۸، ۲۴ جمادی الاول ۱۲۶۷ق؛ همان، ش ۱۸، ۵ شعبان ۱۲۶۷؛ اعتماد السلطنه ۱۳۶۷، ج ۳، ۱۷۱۲-۱۷۱۸؛ هدایت، ۱۳۷۳: ۴۷۱-۴۷۲).^۸

(و نظارت و کنترل دولت بر درآمد گمرکات و شیلات

عوارض گمرکات از جمله وجوه اجازات بود که حکومت وصول آن را به مقاطعه واگذار می‌کرد. از آنجا که حکومت هیچگونه کنترل و نظارتی بر عملکرد مقاطعه کاران نداشت. آنها با وضع عوارض غیرقانونی، زیاده از نرخ مقرر از بازرگانان می‌ستاندند که برای اقتصاد و تجارت کشور مضر بود. از این رو، امیر برای حمایت از بازرگانان و رونق تجارت و اقتصاد نظارت بر گمرکات و مقاطعه کاران را بیشتر کرد. برای نمونه، امیر در برخورد با شیخ سیف، نماینده امام مسقط در بندرعباس، که از کالاهای تجار هندی به مقصد یزد نه تنها بیش از نرخ معمول عوارض گمرکی گرفته بود بلکه وجه مزبور را نیز به ماموران گمرک پرداخت نکرده بود، دستور داد وجه به مالیه یزد تحویل و آنچه اضافه ستانده نیز بالتمام عودت دهد (رمضان ۱۲۶۷ق). در بوشهر شیخ نصر خان حاکم که تجارت شهر در انحصار او و خاندانش بود، در پی شکایت و اعتراض تجار، فیروز میرزا نصرت الدوله،

مالیه و وضع مالی دولت ایران ... (سیدمصطفی حسینی و محمدعلی کاظم بیکی) ۱۹۳

فرمانفرمای فارس، او را که مالیات دیوانی اش عقب افتاده بود به شیراز احضار کرد و از حکومت بوشهر معزول نمود (خورموجی ۱۳۶۳: ۷۹-۸۰؛ سپهر ۱۳۳۷: ج ۳، ۱۱۱۰-۱۱۱۱؛ آدمیت ۱۳۶۲: ۲۷۷، ۳۰۴؛ رضایی ۱۳۹۵: ۴۵-۴۸). تغییر تعرفه‌های گمرکی از دیگر اقدامات امیر برای رواج تجارت و حمایت از بازرگانان بود. در اصفهان به دستور امیر برای حمایت از تجار ایرانی، تعرفه گمرکی حمل و نقل کالاهای فرنگی که برای ایشان به ازای هر ۱۰۰ تومان، ۱۲ تومان و ۳ هزار دینار بود به ۶ تومان تقلیل یافت (وقایع الاتفاقیه، ش ۳۲، ۱۴ ذی قعدة ۱۲۶۷ ق).

دیگر آنکه در تنظیم کتابچه دستورالعمل جمع و خرج ولایات، وجوه گمرک از ابواب جمعی حکام خارج شد. برای نمونه، در صورت جمع و خرج آذربایجان ایتیل (۱۲۶۶-۱۲۶۷ ق)، مبلغ ۹۸۳۸۳ تومان وجوه گمرک ابواب جمع میرزا عبدالرحیم مباشر از جمع کل مالیات نقدی کم گردید (جدول ۲). در نتیجه این رویکرد، در کتابچه صورت جمع و خرج ممالک محروسه تنگوزئیل ۱۲۶۷ ق درآمد گمرکات ولایات از جمع کل مالیات کسر شد و در اختیار آقا محمدحسن مهردار و سهراب خان تحویلدار وجوه خاصه قرار گرفت (جدول ۵). با تفکیک عواید گمرکات از مالیات ولایات، یک منبع درآمد مستقل برای مصارف خاص شکل گرفت که اختیار چگونگی خرج آن در دست شاه بود. البته در زمان بروز نقصان یا عدم وصول کامل مالیات ارضی، گمرک خود یک منبع درآمد مالی مطمئن برای تأمین مخارج بود. امیرکبیر همچنین با گرفتن شیلات شمال از اتباع روس و سپردن آن به ایرانیان افزون بر جلوگیری از مداخلات روس‌ها در شیلات، بر درآمد شیلات نیز افزود. چنانکه درآمد شیلات از ۶۵۰۰ تومان در ۱۲۵۹ ق به ۲۵ هزار تومان در ۱۲۶۷ ق افزایش یافت (آدمیت ۱۳۶۲: ۲۷۷، ۴۱۰).

۲.۲ اصلاحات دستگاه مالیه و نظام مالیاتی

پیشبرد اصلاحات مالی مستلزم اصلاحات در دستگاه مالیه و نظام مالیاتی بود که امیر از آن نیز غافل نشد. فساد کارکنان و اخذ رشوه معضل اصلی در دستگاه مالیه بود که موجب می‌شد به مالیات و محاسبات حکام و صاحب‌جمعان به درستی رسیدگی نشود و برقراری موجب و مستمری خارج از قانون رواج پیدا کند. از این رو، امیر اخذ هرگونه رشوه را منع و با خاطیان به شدت برخورد کرد. او برای نحوه وصول و جمع‌آوری مالیات و مخارج،

قوانین و مقررات جدیدی وضع کرد. برای نمونه، از حکام برای وصول بقایا سند می‌گرفت تا از اجرای آنچه در دفتر دستورالعمل پیش بینی شده بود، مطمئن گردد. دیگر آنکه برای پیشگیری از تعدی حکام و ضابطان، می‌بایست دیوان میزان مالیات مقرر هر محل یا دهات را به اطلاع مؤدیان برساند. به‌عنوان نمونه، در اصفهان پس از ممیزی برای آگاهی رعایا از مالیات دیوانی آنجا، به مؤدیان «سرخط» دیوانی و چاپی داده شد (وقایع الاتفاقیه، ش ۳۲، ۱۴ ذی قعدة ۱۲۶۷ ق؛ جابری انصاری ۱۳۷۸: ۳۳). اهتمام امیر در انتظام دستگاه مالیه کشور و وضع مقررات جدید به حدی بود که میرزا آقاخان نوری در پاسخ به شکایت یکی از بستگانش در خصوص کسر موجب نوشت دیگر دوران بی‌قاعده و بی‌ترتیب حاجی میرزا آقاسی نیست بلکه «کار نظم و حساب به هم رسانیده» است (آدمیت ۱۳۶۲: ۲۷۱).

اگرچه امیر جمع و خرج هر ولایت را ابواب‌جمعی حاکم کرد، اما برای جلوگیری اعمال نفوذ و قدرت حکام به مستوفیان اختیار عمل بیشتری داد، بدین ترتیب که مستوفیان موظف شدند که با استقلال و بدون دخالت دیگران مالیات و محاسبات ولایات را رسیدگی کنند. همچنین وصول و حواله مالیات به آنها محول شد که در این زمینه خود می‌بایست به دیوان پاسخگو باشند. البته مستوفی موظف بود با آگاهی و جلب نظر حاکم امور مالی را مدیریت کند. از سوی دیگر حکام نیز موظف شدند تا با حمایت از مستوفیان زمینه استقلال و تسلط آنها را بر کارشان فراهم نمایند (تاریخچه مالیه در ایران ۱۳۹۳: ۱۳؛ یکتایی ۱۳۵۲: ۱۴۸؛ امانت ۱۳۹۶: ۴۵). امیر در ذیحجه ۱۲۶۶ ق در نامه‌ای به محمدناصر خان سردار و وزیر مملکت خراسان ضمن انتصاب میرزا موسی به استیفای کل خراسان می‌نویسد:

در امر مالیات و سایر معاملات و محاسبات و آنچه به او رجوع شده بی‌امضای او کسی در معاملات و محاسبات عمل دفتر نباید مداخله نماید ... البته میرزا موسی در آنجا نباید بدون استحضار شما کاری بکند ... شما نیز او را در شغل و عمل خود مستقل و مسلط نمایید که امر معامله و محاسبه را بتواند خوب از عهده برآید (آستان، شماره سند ۱۴۲۴۶۴).

در موضوع اصلاحات تشکیلات مالی باید به اصلاح ساز و کار وصول و ایصال درآمدهای اختصاصی دولت (تخصیصی به خزانه، گمرک و سایر صاحب‌جمعان دیوانی و پرداخت حوالجات و برآوات) به مرکز از محل مالیات ولایات اشاره شود. پیش از این، از سوی دولت محصلانی برای تحصیل مالیات هر ولایت معین می‌شد که فرد مذکور می-

بایست بر اساس فرمان اقساط مالیاتی را پس از وصول در زمان مقرر، به مرکز آورده، تحویل صاحب‌جمعان نماید.^۹ ولی بنا بر تصمیم امیر، ستاندن و رساندن درآمدهای اختصاصی به یک نفر محول گردید یا به اصطلاح ابواب جمع یک نفر شد. بدین ترتیب، وی در صفر ۱۲۶۷ ق طی حکمی فرخ خان امین الدوله را مأمور تحصیل و وصول و رساندن مالیات همه ممالک محروسه کرد. با این تصمیم، وی از فرستادن محصلان متعدد و حق‌الزحمه خدمتانه‌ای که بر رعایا تحمیل می‌شد، جلوگیری به عمل آورد (غفاری ۱۳۴۴: ۶).

نظارت مستقیم برای پیشگیری از بروز نوسان در جمع و خرج بر خزانه دیگر اقدام اصلاحی عصر امیرکبیر بود؛ از این طریق با ارتشاء و سوءاستفاده کارکنان مقابله می‌شد. برای هریک از بیوتات دربار محل درآمد مشخص کرد تا اعتبارات شان از آن محل داد شود (یکتایی ۱۳۵۲: ۱۴۶، ۱۴۹). برای نمونه، در کتابچه صورت جمع و خرج تخاقوی‌ئیل ۱۲۶۶ ق دارالخلافه تهران تعدادی از روستاهای خالصه آمده که درآمد آنها در اختیار صاحب‌جمعان بیوتات قرار داده شده بود (دا. تهران، شماره ثبت G.H ۳۷۱).

از دیگر اقدامات باید به کوشش‌های حکومت برای ثابت نگه داشتن ارزش پول و جلوگیری از کاهش ارزش آن اشاره کرد. در برخی از ولایات ارزش پول بسیار کاهش پیدا کرده بود که تجار و مردم مقادیر بسیار متضرر می‌شدند. در کرمان هر یک قران به ۷ پناه باد رسیده بود که با اقدامات طهماسب میرزا، موید الدوله، این رقم به ۴ پناه باد رسید. در یزد در معاملات بازاری هر دوازده و نیم قران برابر با یک تومان بود. در گیلان نیز وزن سکه مدام تغییر و بهای آن تنزل یافته بود که امیر در نامه‌ای به حاکم دستور داد هر چه زود عیار سکه اصلاح گردد. از سوی دیگر برای کاهش خروج طلا، افزون بر حمایت از اقتصاد و صنایع داخلی، صدور آن را منع کرد (وقایع‌التفاتیحه، ش ۱۳، ۲۳ جمادی الثانی ۱۲۶۷ ق؛ ابوت ۱۳۹۶: ۱۵۵، ۱۵۸؛ آدمیت ۱۳۶۲: ۲۷۸-۲۷۹، ۴۰۴).

۳.۲ اصلاحات مالی و قشون

امیرکبیر در سازمان نظامی کشور اصلاحات گسترده‌ای را به منظور تقویت قدرت نظامی و دفاعی ایران انجام داد. در اولین گام با تغییر شیوه ستی به خدمت‌گیری سربازان، روش جدیدی به نام «سرباز بنیچه» ایجاد کرد. توضیح آنکه پیش از این تیولداران متعهد به

گردآوری و تأمین سرباز بودند. ولی در نظام جدید هر دهکده به نسبت مقدار مالیات می‌بایست تعدادی سرباز به حکومت بدهد. این کار برعهده کدخدا یا مالک بود که از میان اهالی نفراتی را معرفی می‌کرد (مستوفی ۱۳۸۸: ج ۱، ۶۹-۷۰؛ لمبتون ۱۳۸۴: ۴۷۲). خانم لمبتون (همان) بر این باور است که گرچه شیوه سابق در ظاهر از بین رفت ولی عملاً همچنان برقرار ماند. این در حالی است که اسناد دولتی از بکارگیری نظام جدید حکایت می‌کنند، زیرا در کتابچه جمع و خرج ممالک محروسه تنگوزئیل ۱۲۶۷ ق بر خلاف کتابچه سال‌های گذشته ۱۲۵۵ و ۱۲۵۸ ق، تیول یا محل برای پرداخت مواجب تخصیص نیافته است (مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱). بر اساس نظام جدید سربازان شش ماه بر سر خدمت و شش ماه دیگر در مرخصی بسر می‌بردند. در شش ماه خدمت علاوه بر مواجب و جیره حکومت، وجهی به نام خانواری برای مخارج خانواده سرباز و هزینه سفر از سوی اهالی یا مالک قریه به وی پرداخت می‌شد. از سوی دیگر وزیر لشکر و لشکرنویسان موظف بودند هر سال در زمان تنظیم کتابچه دستورالعمل، تعداد افراد هر فوج در ولایات را معین کرده، برای پیش‌بینی مواجب دوران خدمت را به دفتر استیفا اطلاع دهند. در نظام جدید ولایاتی نظیر یزد و کاشان که سرباز نمی‌دادند مالیاتشان افزایش یافت (مستوفی ۱۳۸۸: ج ۱، ۶۹-۷۰). بدین ترتیب، حکومت پس از برقراری نظام جدید سربازگیری، با به خدمت گرفتن نیروهای جدید اعم از پیاده و سواره از شهرها و ایلات و در دایر کردن ساخلو (پادگان) در غالب ولایات، تعداد افراد قشون را افزایش داد (اعتمادالسلطنه ۱۳۶۷: ج ۳، ۱۷۱۶-۱۷۱۷؛ Sheil 1856: 249).

امیر به واسطه اشتغال در منصب استیفا و امارت نظام آذربایجان، از تقلبات و تخلفات گسترده لشکرنویسان، احکام‌نویسان و صاحب‌منصبان نظامی در نوشتن حکم، صدور براوات مواجب و حوالجات سیورسات و أخذ وجوه غیر قانونی مطلع بود. بنا بر این، تلاش کرد با بکارگیری تدابیر مختلف نظیر بازدید سرزده و سان دیدن از افواج و مقایسه تعداد نظامیان حاضر با فهرست لشکرنویسان از سوء استفاده مالی آنها جلوگیری کند. او همچنین با برقراری استصوابی برای لشکرنویسان، آنها را از دریافت رسوم تومانی ۵۰۰ دینار از حکم و برات مواجب قشون منع کرد (دبیر الملک فراهانی ۱۳۵۶: ۴۳۵-۴۳۶). امیر در اقدامی دیگر با برانداختن مطالبه سیورسات زورمندانه از رعایا، از أخذ هرگونه سیورسات از سوی عابران لشکری و کشوری در راه‌های مواصلاتی ممانعت به عمل آورد. سوای آن دسته از قشون که دارای حکم دیوانی بودند، سایرین می‌بایست مایحتاجشان اعم

مالیه و وضع مالی دولت ایران ... (سیدمصطفی حسینی و محمدعلی کاظم بیکی) ۱۹۷

از جیره و علوفه را خریداری کنند. در این زمینه گزارش‌های فراوانی از حسن اجرای این فرمان و رضایت مردم وجود دارد (وقایع الاتفاقیه، ش ۳، ۱۹ ربیع الثانی ۱۲۶۷ ق؛ روزنامه مسافرت هرات: ۳-۱۹).

از سوی دیگر با توجه به اقدامات و اصلاحات گسترده نظامی از جمله تجهیز و تأمین ادوات و آلات و مهمات جنگی قوای نظامی، احداث کارخانجات اسلحه‌سازی، قراولخانه در شهرها و قلعه‌جات نظامی در جاده‌ها، هزینه‌های نظامی افزایش یافت (خورموجی ۱۳۶۳: ۹۱؛ اعتمادالسطنه ۱۳۶۷: ج ۳، ۱۷۱۶؛ آدمیت ۱۳۶۲: ۲۹۷). از این رو، او برای تأمین منابع مالی قشون، اقدام به تأسیس «صندوق نظام» کرد که در اسناد مالی از آن با عنوان «خزانه نظام» یاد شده است. برای این منبع مالی این صندوق از محل باقی‌مانده‌های هر ولایت مبلغی را ابواب جمع خزانه‌دار نظام کرد. بدین وسیله او توانست منابع مالی مورد نیاز قشون را تأمین نماید (آدمیت ۱۳۶۲: ۳۰۲). بنابر گزارشی در شماره ۷ روزنامه وقایع الاتفاقیه، آقا اسماعیل، سرهنگ تحویلدار (خزانه‌دار) جیره، ملبوس و چادر کل افواج قاهره، توپچیان و غلامان و مخارج قورخانه مبارکه شد (وقایع الاتفاقیه، ش ۷، ۱۷ جمادی الاولی ۱۲۶۷ ق).

۳. اصلاحات مالی و درآمدها و هزینه‌ها

آثاری که درباره اصلاحات امیر و موفقیت آن صحبت کرده‌اند، بیشتر بر روی کاهش مخارج و برابری دخل و خرج تأکید کرده‌اند، هر چند که آمار قابل اتکا به دست ندادند. سیاست امیر در افزایش درآمد و کاهش مخارج تا چه میزان موفق بود یا اینکه در کدام موفقیت بیشتری داشت، موضوع ناگفته‌ای است. به هر رو، مخارج بیشتر در صورت عدم استقرار خود مبین موفقیت امیر در اصلاحات مالی است.^{۱۰} در این رابطه از مجموع درآمد کشور در سال نخست صدارت امیر اطلاعی در دست نیست، ولی ارقام و آمارهای رسمی و غیررسمی از مالیات ولایات و ایالات در دوره طی سال‌های ۱۲۶۵-۱۲۶۷ ق نشان می‌دهد که به موازات اصلاحات مالی، عواید مالیاتی شاهد یک شیب نسبتاً ملایم صعودی بود.^{۱۱} درآمد کل کشور در سال آخر صدارت میرزاتقی خان، بر اساس کتابچه صورت جمع و خرج ممالک محروسه تنگوزئیل ۱۲۶۷ ق، ۳۵۶۲۱۷۷ تومان نقداً و جنساً بوده که در مقایسه با سال ۱۲۵۸ ق ۲٪ رشد را نشان می‌دهد.^{۱۲} توضیح آنکه توفیر ۱۲۰ هزار تومانی مالیات نقدی نسبت به ۱۲۵۸ ق درحالی است که مقدار مالیات جنسی، غله، شلتوک و

ابریشم، به ترتیب ۱۳ هزار خروار، ۵ هزار خروار و ۵۵ من کاهش داشته است (جدول ۱؛ جدول ۳). لازم به یادآوری است که قسمتی از افزایش مالیات نقدی، از وجوهات گمرکات بدست آمده بود که در پی اصلاح نظام گمرکی و تشدید کنترل و نظارت حکومت، بر عواید آن افزوده شد. به عنوان نمونه، در تخاقوی‌ئیل (۱۲۶۵-۱۲۶۶ ق) بابت تفاوت جمع عواید گمرک آذربایجان مبلغ ۲۳۴۷۰ تومان بیشتر گردید. بنا بر این، درآمد دولت از گمرک آذربایجان از ۸۱۳۱۰ تومان در تنگوزئیل (۱۲۵۵-۱۲۵۶ ق) به ۱۱۰ هزار تومان در تنگوزئیل (۱۲۶۷-۱۲۶۸ ق) رسید. همچنین در این سال مبلغ ۲۶۹۵۰ تومان نقد و ۱۰۳۰ خروار غله بابت تفاوت جمع گمرک تهران - به انضمام اجاره باغات و دکاکین - بر مالیات افزوده شد. عواید گمرکی خراسان و کاشان نیز در مقایسه با ۱۲۵۵ ق رشد داشته‌اند. ولی درآمد گمرک گیلان به مبلغ ۴۵۰۰۰ هزار تومان از ۱۲۵۸ ق تا ۱۲۶۷ ق تغییری نداشته است. کاهش مبادلات تجاری با روسیه در پی شیوع بیماری وبا در ۱۲۶۴ ق، باعث رکود درآمد گمرک گیلان شده بود. گمرک فارس با ۱۴۰۰۰ تومان عایدی در ۱۲۶۷ ق به سبب آنکه در اجاره شیوخ عرب بود، تغییری نسبت به ۱۲۵۵ ق نشان نمی‌دهد (آستان، شماره سند ۱۲۲۹۲؛ بروجردی، شماره سند ۱۴۷؛ مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱؛ کاظم بیکی ۱۳۹۶: ۲۲۹). گفتنی است حدود ۲۳۵۵۳ تومان مالیات فرع تیولات عوض مواجب و مقرری به اشخاص داده شده که به خرج مالیات نیامده است (مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱).

ایالت عراق عجم با ولایات، شهرها و بلوکات با افزایش عواید مالیاتی نقدی و جنسی نسبت ۱۲۵۸ ق همچنان بیشترین درآمد مالیاتی را برای دولت داشت. گفتنی از میان ولایات عراق، پردرآمدترین شهر، اصفهان بود که به سبب آسیب و خسارت‌های وارده از اغتشاش و آشوب‌های متوالی، درآمد مالیاتی آن به‌رغم ممیزی جدید و حمایت حکومت از رعایا و کشاورزان و تجار بدون افزایش مالیاتی، با سال ۱۲۵۵ ق مشابه بود با این تفاوت که در آن ۴۰۰۰ تومان به صنف شعرباف تخفیف داده شده بود.^{۱۳} در این میان درآمد ولایاتی چون اردلان، فیروزکوه و خوار بدون تغییر و همانند سال ۱۲۵۸ ق است. در شماری از ولایات چون ملایر و تویسرکان، قم، کاشان، کرمانشاه، یزد، نهاوند، عربستان و لرستان درآمد نقدی و جنسی افزایش را نشان می‌دهد، در حالی که در پاره دیگر از شهرها چون قزوین، همدان، بروجرد و طالقان از میزان مالیات جنسی‌شان کاسته و بر نقدی افزوده شده است (مرعشی، شماره ثبت ۷۷۵۳؛ مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱؛ جدول ۲؛ جدول ۳). لیکن آمار و ارقام اسناد مالی نشان می‌دهد برخی از ولایات ایالت عراق عجم در این سال و سنوات گذشته باقی

مالیه و وضع مالی دولت ایران ... (سیدمصطفی حسینی و محمدعلی کاظم بیکی) ۱۹۹

داشتند. چنانکه ولایت کرمانشاه ۱۶۶۷۱ تومان ۱۷۵۷ خروار غله و ساوه ۴۴۹ تومان و ۸۹ خروار بقایا داشتند (آستان، شماره ثبت ۱۲۲۰۷۳). شیوع وبا در عراق عرب و نابسامانی خالصجات ساوه می‌تواند در نرسیدن مالیات نقش داشته باشد. اعطای تخفیف مالیاتی به ولایات مذکور در جریان سفر ناصرالدین‌شاه به عراق عجم نیز از همین رو بود (وقایع الاتفاقیه، ش ۳۲، ۱۴ ذیقعدہ ۱۲۶۷ ق).

آذربایجان در جایگاه دوم عواید مالیاتی قرار دارد. آمار و ارقام کتابچه‌های دستورالعمل جمع و خرج آذربایجان نشان می‌دهد، مالیات ایالت پس از یک دوره روند صعودی در عهد محمدشاه، یکباره تنزل یافت. چنانکه در سال دوم سلطنت ناصرالدین کاهشی حدود ۷٪ نسبت به سال ۱۲۵۸ ق/ ۱۸۴۲ م را نشان می‌داد، ولی به دنبال اقدامات حکومت مرکزی جهت تأمین امنیت راه‌های تجاری و فزونی تعرفه گمرک، مالیات آذربایجان دگر بار روند صعودی در پیش گرفت. چنانکه استیونس (Stevens)، کنسول انگلیس در تبریز، در گزارشی از نرخ عوارض گمرک تبریز نوشت تصمیم دولت مبنی بر افزودن ۸ درصد یا ۱۰۰۰۰ تومان بر درآمد گمرکات نارضایتی تجار را در پی داشت (۶ فوریه ۱۸۵۱ م/ ۱۲۶۷ ق) (Issawi 1971: 80-81). این در حالی بود که ایالت آذربایجان از خسارت مالی و جانی شیوع دو ساله وبا رنج می‌برد (ناطق ۱۳۵۸: ۱۵). به هر رو، با افزایش درآمد گمرک، بازگشت تخفیفات و تیولات غیر ضروری، میزان عواید مالیاتی در سال ۱۲۶۷ ق تقریباً با سال ۱۲۵۸ ق برابر شد. گفتنی است بخشی از افزایش درآمد نقدی مربوط به بهای جنس تسعیر شده می‌باشد (جدول ۱؛ جدول ۲؛ جدول ۳). لیکن با توجه به آنکه ایالت آذربایجان بابت مالیات دو ساله گذشته ۶۰ هزار تومان باقی داشت. آیا در این شرایط قادر به پرداخت تمام مالیات دیوانی بود؟ افزایش تخفیفات آذربایجان در ۱۲۶۸ ق، سال نخست صدارت میرزا آقاخان نوری، نشان می‌دهد آذربایجان توانایی پرداخت افزایش مالیات را نداشت (مرعشی، شماره ثبت ۷۷۳۰).

عواید مالیاتی فارس پس حدود یک دهه بدون افزایش چشمگیر و اعطای تخفیفات مکرر، در ۱۲۵۸ ق، جهشی هفت درصدی داشت. ولی آشوب و اغتشاش ناشی از دعوت علی محمد باب و نزاع و درگیری اهالی فارس با حسین‌خان نظام‌الدوله، حاکم فارس، در ۱۲۶۴ ق که متضمن خسارت مالی بسیار به دنبال بود، بار دیگر اوضاع ایالت را ناآرام و متشنج کرد. حال در این شرایط، منازعات مستمر و درگیری‌های خونین لوطیان و طرفداران

حیدری و نعمتی و ضعف و ناتوانی بهرام میرزا، معزالدوله، حکمران فارس ۱۲۶۴-۱۲۶۶ ق، در مدیریت و برقراری نظم و انضباط، بر وخامت اوضاع افزود. این در حالی بود که به سبب ناتوانی دیوانیان در وصول کامل مالیات و خیانت مستوفیان، فارس در طی سالیان گذشته معوقات مالیاتی بسیار داشت. بی تردید ناتوانی و ضعف حاکم و اوضاع بحرانی و آشوب‌زده شهر در کاهش مالیات فارس در ۱۲۶۶ ق نقش عمده داشت (ابوت ۱۳۹۶: ۲۳۸-۲۴۳). در ۱۲۶۷ ق مالیات وصولی از فارس در پی انتزاع بلوک هرات، مرودشت، شاهین دژ و قبایل کعب از جمعی ایالت و تخفیف و لغو مالیات بلوکاتی که بر اثر ملخ خواری و آفت تمام محصولاتشان از بین رفته بود، با یک کاهش دیگر به مبلغ ۴۰۰۴۰۱ تومان رسید که از اولین سال سلطنت محمدشاه کمتر بود (جدول ۴؛ -Abbott 1857: 154). (159).

خراسان از نظر عواید مالیاتی هر چند در جایگاه چهارم قرار داشت، ولی با رشد ۱۷٪ نسبت به ۱۲۵۸ ق، در مرتبه اول افزایش درآمد قرار می‌گیرد. ناگفته نماند که از میزان مالیات جنسی شالی این ایالت به سبب تسعیر شالی استرآباد مقدار قابل توجهی کاسته شده است. نکته قابل توجه آنکه، ارض اقدس و توابع آن با حدود ۴۶ هزار تومان دارای بیشترین سهم در افزایش مالیات است. سیطره حکومت مرکزی بر ارض اقدس و ولایات تابعه بعد پایان دادن به سال‌ها حکمرانی خودمختار آصف‌الدوله، شورش و اغتشاش ۴ ساله سالار در خراسان و سرکوب ترکمانان یاغی با تأمین برقراری امنیت و رونق کشاورزی و تجارت خراسان، در فزونی مالیات ایالت نقش عمده‌ای داشت. در شماره ۱۱ روزنامه وقایع اتفاقیه از بازگشت مهاجران به شهرهای خود و از سرگیری کشت و کار گسترده در اراضی ارض اقدس و ولایات تابعه آن پس از چند سال وقفه دوران شورش سالار گزارش شده است (وقایع اتفاقیه، ش ۱۱، ۱۵ جمادی الثانی ۱۲۶۷ ق). گفتنی است از مجموع درآمد ارض اقدس و ولایات تابعه، مبلغ ۳۳۳۱۵ تومان مالیات بلوکات و ایلات سرحدنشین بود که دولت از آنها در قبال تأمین نوکر (نیروی نظامی) وجهی اخذ نمی‌کرد (مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱). افزون آنکه ولایات بسطام و شاهرود و سمنان دامغان از سنوات گذشته باقی داشتند که ناامنی حاصل از شورش سالار در نرسیدن مالیات ولایات مذکور بی‌تأثیر نبود (آستان، شماره ثبت ۱۲۲۰۷۳).

آمار نشان می‌دهد درآمد ولایات گیلان و مازندران پس از یک رشد و جهش مطلوب، در اواخر سلطنت محمدشاه دچار رکود شده بود. این موضوع بی شک به بروز بیماری وبا در ولایات مذکور از زمان جلوس ناصرالدین شاه (۱۲۶۴ ق) باز می‌گشت (کاظم بیکی ۱۳۹۶: ۲۲۹). عواید مالیاتی گیلان در دوره صدارت امیرکبیر با اقدامات حکومت مرکزی برای رونق صنعت ابریشم، در ۱۲۶۵ ق با ۲۱۲۱۳۰ تومان نسبت به اواخر دوران محمدشاه ۲ هزار تومان رشد داشت. مالیات گیلان در ۱۲۶۷ ق ۲۱۱۴۹۹ تومان بوده است که انتزاع بلوک عمارلو از گیلان و انضمام آن به قزوین، سبب این کاهش بود (جدول ۱؛ جدول ۲؛ جدول ۳).

آمار و ارقام موجود حاکی از موفقیت سیاست‌های مالی امیر در زمینه پیشگیری از هزینه‌های گزاف و کاهش مخارج کشور است. در ۱۲۶۷ ق از مجموع کل مخارج کشور، ۱۲٪ صرف مخارج ولایتی شده است. هرچند به لحاظ درصدی، از سال ۱۲۵۸ ق دو درصد کمتر است، ولی مقدار پول و جنس پرداخت شده بیشتر می‌باشد. ویژگی اخیر سیاست مالی امیر در کاهش مخارج را زیر سؤال می‌برد. در پاسخ باید گفت این ویژگی به تفاوت شیوه دیوان استیفا در پرداخت هزینه‌ها باز می‌گردد. در کتابچه جمع و خرج کل کشور سال ۱۲۵۸ ق مستمری اهالی شماری از ایالات و ولایات تماماً در بخش خرج منظور نشده است (حسینی و دیگران ۱۳۹۹: ۳۵۱). در این ولایات مستمری شش‌ماه نوشته شده که نصف دیگر آن می‌بایست از محل بقایا پرداخت می‌شد. از سوی دیگر مقایسه آمار و داده‌های کتابچه‌ها و صورت‌های دستور العمل جمع و خرج ولایات از مخارج ولایتی، به خصوص مستمری در سال‌های نخست صدارت امیر با کتابچه جمع و خرج کل سال ۱۲۶۷ ق کاهش مستمر میزان مخارج ولایتی را نشان می‌دهد.^{۱۴} بنا بر این، سیاست امیر در کاهش هزینه‌های ولایتی با موفقیت همراه بود.

بیشتر اشاره شد که یکی از اقدامات امیر برای توازن دخل و خرج، کاهش مصارف و هزینه‌های غیر معمول بیوتات بود که در طی سالهای قبل بی‌رویه افزایش یافته بود. با وجود مخالفت بسیار با کسر و قطع اعتبار ادارات بیوتات، ولی امیر توانست با موفقیت از مصارف بیوتات بکاهد. برای نمونه، اخراجات کارخانه از ۴۲ هزار تومان و ۹۴۴ خروار در اواخر سلطنت محمد شاه به ۱۵۹۳۲ تومان و ۵۳۳ خروار در تخاقوی‌ئیل (۱۲۶۵-۱۲۶۶ ق) تقلیل یافت (س. ا. م، شماره سند ۲۴۷۵/۲۳۲). سایر ادارات بیوتات نیز چون آبدارخانه و

سقاخانه، کشیکخانه، تدارک و صرف سوخت دفترخانه استیفا و آبدارخانه و نیز صرف جیب که بیشتر ذکر آن رفت، مواردی هستند که مخارج آنها کم گردید. ناگفته نماند در کتابچه جمع و خرج ممالک محروسه ۱۲۶۷ ق مخارج برخی از ادارات چون صندوقخانه، خیامخانه و مهمانخانه درج نشده است (نمودار **Error! No text of specified style in document.**).

امیرکبیر در ادامه سیاست کاهش مخارج، قریب یک سوم از مقرری و مواجب شاهزادگان و وابستگان خاندان سلطنتی را که اغلب اصل یا فرع مالیاتی تیول یا محلی به آنها اختصاص داده شده بود، با قطع تیول یا وضع رسوم کم کرد. در نتیجه این اقدام مقرری و مواجب آنها در سال ۱۲۶۷ ق تنها ۸٪ مخارج کل بود. مواجب و مستمری امناء و اهل قلم با ۲٪، خوانین و آقایان قاجار با ۳٪ و عملجات و علماء و مهندسین و غیره با ۴٪ مجموع هزینه در مقایسه با سال ۱۲۵۸ ق کاهش چشمگیری را نشان می‌دهد (نمودار **Error! No text of specified style in document.**؛ جدول ۴؛ نمودار **Error! Reference source not found.** of specified style in document). ناگفته نماند

مواجب کارکنان دفترخانه استیفا و لشکر در حالی تقلیل را نشان می‌دهد که تعداد حقوق بگیران آنها افزوده شده بود. قشون در هزینه‌های دولت جایگاه ویژه‌ای داشت که مؤید آن جهش چشمگیر هزینه‌های نظامی در سال ۱۲۶۷ ق است. بدین ترتیب هزینه از ۴۸٪ در سال ۱۲۵۸ ق به ۶۸٪ مجموع مخارج رسید. این رقم حتی از برآورد مخارج قشون در زمان جنگ هرات با ۱۰۵۲۱۸ نفر ابواب‌جمعی نیز بیشتر است (حسینی و دیگران ۱۳۹۹: ۳۵۱).

گفتنی است که امیر پس از پیاده‌سازی نظام قشون گیری جدید توانست با به خدمت گرفتن سربازان، حدود ۲۲ فوج جدید پیاده تشکیل دهد. بنا بر این، تعداد افواج پیاده از ۵۴ فوج در زمان حاج میرزا آقاسی (۱۲۵۴ ق) به ۸۱ افواج افزایش یافت (س. ا. م، شماره سند ۲۹۵/۳۳۷۸؛ مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱). به نظر می‌رسد کاهش تعداد نظامیان دلیل عمده قشون گیری بود. بنابر آمار کلنل شیل (Shei)، وزیر مختار انگلیس، در صفر ۱۲۶۵ ق تعداد افراد قشون به ۹۲۷۲۶ نفر می‌رسید که این تعداد پس از قشون گیری در کتابچه صورت جمع و خرج ممالک محروسه تنگوزئیل ۱۲۶۷ ق ۱۱۴۸۱۱ نفر ثبت شده است (مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱؛ آدمیت ۱۳۶۲: ۳۰۰). کلنل شیل افراد شاغل در قشون را در

مالیه و وضع مالی دولت ایران ... (سیدمصطفی حسینی و محمدعلی کاظم بیکی) ۲۰۳

صفر ۱۲۶۸ ق - یک ماه پی از عزل امیر - ۱۳۷۲۴۸ نفر برآورد کرده است (آدمیت ۱۳۶۲: ۳۰۰). بنابراین با بکارگیری افراد جدید و افزودن مواجب و تدارک سایر نظامیان، هزینه‌های نظامی نیز زیاد شد. در ۱۲۶۶ ق مخارج قشون بدون احتساب هزینه تدارکات بر اساس برآورد میرزا عنایت، امین لشکر در زمان امیر، ۱۵۸۰۰۰۰ تومان بوده است (صفائی ۱۳۵۳: ۴۱). این رقم در ۱۲۶۷ ق به ۱۶۲۶۳۸۵ تومان و ۲۰۶۱۹۱ خروار غله، گاه ۱۸۰۵۱ خروار و شلتوک ۶۲۳ خروار افزایش یافته بود (جدول ۴).

بنابراین مصارف دیوانی با وجود کاهش مقرر و مواجب شاهزادگان، امراء و امناء و دیوانیان و عملجات، ولی به دلیل فزونی هزینه‌های نظامی باعث شد تا مقدار آن بیش از سال ۱۲۵۵ ق گردد.^{۱۵} باید گفت از دیاد مخارج قشون نه تنها کوچک‌ترین خللی در امور مالی کشور به وجود نیامد بلکه امیرکبیر با اجرائی سیاست‌های مالی اش توانست از محل منابع حاصل از قطع و کسر هزینه‌های زائد و اضافی حکومت و افزایش درآمد و وصول کامل مالیات با اصلاح نظام مالیاتی و دستگاه مالیه، افزون بر جبران کسری جمع و خرج و پرداخت دیون؛ برای اصلاح، آبادانی و رونق اقتصادی کشور نیز اقداماتی چون احداث کارخانجات و صنایع جدید، چاپارخانه و قلاع نظامی در راه‌ها، دایر اداره تذکره خانه، طرح‌های حمایتی از کشاورزی و ترویج کشت محصولات جدید، اعزام محصلین به اروپا، تأسیس مدرسه نظامی و دارالفنون، و افزایش نیرو انسانی و توان نظامی با هنگ و فوج جدید، ساخت تجهیزات و خرید تسلیحات به عمل آورد که مستلزم هزینه‌کردن بود.

بنا بر کتابچه صورت جمع و خرج ممالک محروسه تنگوزئیل ۱۲۶۷ ق، سال آخر صدارت امیر کبیر، پس از کسر مخارج ولایتی و مصارف دیوانی از مجموع عواید کل، مبلغ ۵۱۴۱۵۲ تومان نقد و ۲۷۳۴ خروار شلتوک و یک من ابریشم باقی مانده است. از این مبلغ ۲۷۰۸۷۲ تومان درآمد حاصل از گمرکات بود که از جمع کل مالیات کم شده است. بنا بر این، پس از کسر خرج ۲۵۲۲۸۰ تومان به موجودی خزانه اضافه شده است. از این مقدار باید مخارج صندوقخانه، خیامخانه، زرگرخانه، مهمانخانه و صرف جیب را که در کتابچه مذکور ثبت نشده، کسر کرد. به نظر می‌رسد عایدی خزانه پس از کسر مخارج مذکور چنانکه کلنل شیل آورده است ۱۳۰ تا ۱۳۷ هزار تومان بوده است (جدول ۵؛ آدمیت ۱۳۶۲: ۲۷۳، ۲۷۶). بنابراین امیرکبیر در طی سه صدارت موفقیت بسیاری در امور مالی بدست آورد. او علاوه بر ایجاد تعادل و توازن بین دخل و خرج و پرداخت قروض حکومت،

توانست در سال آخر صدارتش افزون بر درآمد گمرکات، مبلغی در خزانه پس‌انداز داشته باشد که پیش از این مبلغ سنگینی بدهکار بود.

۴. نتیجه‌گیری

امیرکبیر در حالی در ذی‌قعدة ۱۲۶۴ ق بر مسند صدارت نشست که اوضاع کشور از لحاظ سیاسی، اقتصادی و مالی حاد و بحرانی بود. در این شرایط بسط سلطه و اقتدار حکومت مرکزی در اولویت قرار داشت. بنا بر این، سرکوبی تمامی شورشیان و یاغیان تا اطاعت و فرمانبرداری کامل در دستور کار حکومت قرار گرفت که این مهم با موفقیت به انجام رسید. با اعاده حاکمیت دولت مرکزی، افزون بر استقرار امنیت و آرامش در کشور و وصول معوقات مالیاتی از حکام و خوانین، زمینه برای اصلاحات مالی و بهبود اوضاع مالی و اقتصادی فراهم گشت. کاهش هزینه و افزایش درآمد مبنای سیاست مالی امیر کبیر بود. او برنامه‌هایش را در زمینه تقلیل مخارج اضافی و غیر معمول برای جبران کسری دخل و خرج با موفقیت اجرا کرد. در این راستا از حقوق شاه و ولخرجی‌ها، بخش و بذل‌هایش، مقرری و مواجب شاهزادگان و اعضای خاندان سلطنتی، دولتمردان، خوانین، نوکران و خادمان دیوانی و نیز مخارج و مصارف گزاف و نامتعارف بیوتات سلطنتی را کاهش یا متوقف کرد. ولی با پیاده‌سازی نظام جدید قشون‌گیری، «بنیچه سرباز»، راه‌اندازی قشون جدید و افزایش حقوق، تدارک، خرید تجهیزات و ساخت کارخانجات اسلحه‌سازی هزینه‌های نظامی و در نتیجه مجموع هزینه کشور حتی از سال ۱۲۵۵ ق نیز بیشتر شد.

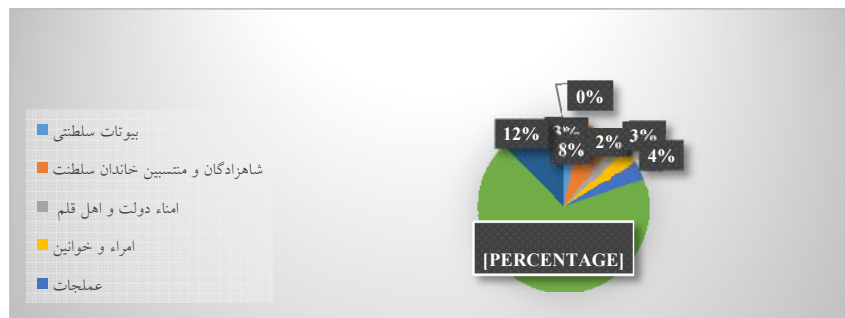
تدابیر و برنامه‌های امیر در افزایش عواید مالیاتی مانع برهم خوردن دخل و خرج نشد. ممیزی و ارزیابی جدید مالیاتی در ولایات، تجدید نظر در درآمد خالصجات و تیول براساس عملکرد، توقیف تیول برخی از تیولداران، برگشت تخفیفات غیر معمول و اضافه کردن تفاوت عمل به جمع، افزایش نظارت و کنترل مقاطعه‌داران گمرکات و اخذ تفاوت جمع و بدهی مالیاتی، اصلاح عیار مسکوکات، انجام اصلاحات در دستگاه مالیه و وضع قوانین جدید در کنار گسترش دامنه اختیارات مستوفیان، جلوگیری از فساد و اخذ رشوه و در نهایت رونق کشاورزی با طرح‌های آبیاری و سدسازی و ترویج محصولات جدید و همچنین احداث کارخانجات و صنایع جدید و حمایت از صنایع داخلی از جمله اقداماتی بودند که امیر برای افزایش درآمد حکومت و بهبود اوضاع مالی کشور انجام داد. آمار و

مالیه و وضع مالی دولت ایران ... (سیدمصطفی حسینی و محمدعلی کاظم بیکی) ۲۰۵

ارقام کتابچه صورت جمع و خرج ممالک محروسه تنگوزئیل ۱۲۶۷ ق نشان می‌دهد سیاست‌های مالی در بهبود اوضاع مالی حکومت با توفیق بسیار همراه بود. زیرا در این سال به‌رغم فزونی خرج، امیر کبیر توانست با مدیریت صحیح امور مالی کشور علاوه بر پرداخت تمام مخارج و هزینه‌ها، افزون بر درآمد گمرکات، نزدیک به ۱۳۰ هزار تومان به خزانه وارد کند.

در خصوص توفیق سیاست مالی انقباضی امیر -کاهش مخارج و افزایش درآمد- در ایجاد توازن در دخل و خرج، باید گفت به‌رغم اهمیت و تأثیر غیر قابل انکار راهکارهای امیر جهت افزایش عایدات، به‌نظر می‌رسد تأثیر اقدامات وی در زمینه کاهش هزینه‌ها بیشتر باشد. زیرا منبع اصلی درآمدهای مالیاتی کشور از محل مالیات ارضی بود که تحت تأثیر عوامل متعدد انسانی و طبیعی نقصان می‌یافت و امکان وصول تمام و کمال مالیات تمام ولایات وجود نداشت. برای نمونه، مالیات دیوانی آذربایجان و کرمانشاه به‌طور کامل وصول نگردید و باقی داشتند. از این رو، اقدام امیر برای افزایش درآمد گمرکات و تجمیع درآمد وجوه گمرک در دست دولت، در واقع باید جهت جبران کسری و نقصان عواید حاصل از مالیات ولایات بوده باشد. به هر حال، عزل امیر از صدرات مانع از آن شد که نتایج میان مدت اصلاحات مالی او آشکار شود.

پیوست‌ها

نمودار. Error! No text of specified style in document. - مخارج ایران در تنگوزئیل ۱۲۶۷ ق

جدول ۱- مالیات و مخارج ولایتی در بارس ئیل ۱۲۵۸ ق^{۱۶}

ایالات و ایلات	مالیات	مخارج ولایتی
----------------	--------	--------------

۲۰۶ پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، سال ۱۱، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱

آذربایجان	ن: ۵۶۸۱۶ ت ۵۵۰۰ ج: غ ۵۰۴۲۱ خ ش ۵۷۲ خ ک ۵۳۲۵ خ یونجه ۲۰۰ خ	ن: ۸۳۴۷۵ ت ۲۵۰ ج: غ ۵۸۴۱ خ ک ۳۲۵ خ ۴۰ م ش ۶ خ ۴۰ م
خراسان	ن: ۳۲۹۸۹۷ ت ۹۱۸۳ د ج: غ ۵۴۷۴۱ خ ۷۷ م ش ۶۶۲۶ خ ۳۷ م ابریشم ۷۲ م ۱۱ س	ن: ۳۳۳۲۵ ت ۵۸۶۵ د ج: غ ۸۲۵۴ خ ش ۳۳۲ خ ۳۷ م
دارالمرز	ن: ۳۰۲۱۳۵ ت ۳۵۰۰ د	ن: ۱۷۱۴۹ ت ۱۵۰۰ د
	گیلان: ۲۰۳۵۹۵ ت ۲۰۰۰ د	
عراق	ن: ۱۱۸۷۴۲۴ ت ۵۲۰۰ د ج: غ ۱۲۰۹۵۸ خ ۲ م ش ۱۷۹۹ خ ۷۴ م جوزق ۱۰۰ خ	ن: ۱۱۴۸۰۸ ت ۶۱۳۹ د ج: غ ۱۸۰۳۴ خ ش ۱۱۰
فارس	ن: ۴۳۴۱۰۳ ت ۳۵۰۰ د ج: غ ۲۲۳۷۵ خ ۱۷ م ک ۳۰۰۰ خ	ن: ۳۶۵۷۴ ت ج: ۱۰۰ خ
شاهسون و زرگر	ن: ۷۷۶۹ ت	-
جمع کل ^{۱۷}	نقدی: ۳۲۸۰۰۹۲ ت وجه نقدی: ۲۸۳۳۳۳۲ ت قیمت جنس: ۴۴۶۷۶۰ ت	ن: ۲۸۵۵۳۱ ت ج: غ ۳۲۲۲۹ خ ش ۴۴۸ خ ک ۳۴۵ خ ۴۰ م
	جنسی: غ ۷۱۶۶۸ خ ش ۱۸۰۰ خ کاه ۳۵۴۵ خ	

علائم اختصاری: ن: نقد، ت: تومان، د: دینار، ج: جنس، غ: غله، ش: شلتوک، ک: کاه، خ: خروار، م: من، س: سیر

جدول ۲- مالیات و مخارج شماری از ولایات ۱۲۶۵-۱۲۶۶ ق^{۱۸}

ولایت	مالیات و مخارج ولایتی و مصارف دیوانی
گیلان تخاقوی نیل ۱۲۶۵- ق ۱۲۶۶	ن: ۲۱۲۱۳۰ ت ۳۸۲۰ د ج: ۲۲ خ ۴۰ م (مالیات: ۱۶۰۴۹۳ ت اجارات و شیلات ۵۱۶۳۷ ت) مصارف دیوانی: ۳۶۰۱۲ ت ۱۱۰۰ د مخارج ولایتی: ۱۳۵۲۹ ت ۴۱۰۰ د
مازندران ۱۲۶۵	مالیات ن: ۹۵۵۱۶ ت
قم و توابع ۱۲۶۵	مالیات ن: ۱۲۰۰۰ ت ج: ۴۰۰۰ خ

مالیه و وضع مالی دولت ایران ... (سیدمصطفی حسینی و محمدعلی کاظم بیکی) ۲۰۷

کاشان ۱۲۶۵-۱۲۶۶	مالیات ن: ۶۰۷۶۷ ت
اصفهان ۱۲۶۵-۱۲۶۶	مالیات ن: ۳۶۶۴۲۰ ت ۷۱۳۶ د
یزد ۱۲۶۵-۱۲۶۶	مالیات ن: ۸۶۰۰۰ ت
کرمان ۱۲۶۵-۱۲۶۶	مالیات ن: ۱۰۵۰۰۰ ت
فارس ۱۲۶۵-۱۲۶۶	مالیات ن: ۴۲۴۲۸۶ ت
کزار و فراهان و غیره تخاقوی نیل	مالیات: ن: ۴۰۷۶۱ ت و ۹۶۰۰ د ج: ۱۴۸۲۸ خ ۳۹ م مخارج ولایتی: بابت مستمری ن: ۳۶۶۸ ت ۵۷۳۴ د ج: ۱۳۳۴ خ ۵۶ م
کمره تخاقوی نیل	مالیات: ن: ۷۶۹۳ ت ۴۰۰۰ د ج: ۱۹۱۷ خ ۳۸ م مخارج ولایتی: بابت مستمری، وظیفه، محل و مدد معاش ن: ۴۴۶ ت ج: ۱۷۷ خ
عربستان و لرستان تخاقوی نیل	مالیات: ن: ۱۲۳۷۰۰ ت ۱۷۶۰ د مخارج ولایتی: ۱۸۸۱۳ ت ۳۵۰۰ د
خمسه تخاقوی نیل	مالیات: ن: ۵۸۵۵۲ ت ۳۳۴ د ج: ۸۹۸۱ خ ۵ م مخارج ولایتی ن: ۱۸۷۸۲ ت ۳۹۹۴ د ج: ۱۵۲۹ خ ۷ م
فیروزکوه تخاقوی نیل	مالیات ن: ۱۲۸۴ ت ۹۴۰۰ د ج: ۱۹۷ خ مخارج ولایتی ن: ۳۲۹ ت ۲۰۰۰ دینار ۹۲ خ ۳۵ م
دارالخلافه ت خاقوی نیل ۱۲۶۵- ۱۲۶۶	مالیات: (اصل از قرار دستورالعمل ن ۷۱۳۲۵ ت ۵۱۷۸ د ج: غ ۳۲۷۶۸ خ ۵۱ م ش ۱۱۳۵ خ) ن: ۵۹۷۴۶ ت ۲۳۴۹ د ج: غ ۱۷۶۲۶ خ ۲۹ م ش ۹۷۶ خ ۲۰ م مخارج: ن: ۵۹۲۱۸ ت ۶۵۹۹ د ج: غ ۱۵۴۷۵ خ ۵۷ م ۲۴ س ش ۱۱۵ خ
گیلان ۱۲۶۶	ن: ۲۱۰۷۴۱ ت ۵۸۰۰ د (بلوک عمارلو و پیشکش آن ابواب جمع حاکم قزوین شده است)
دماوند ایت نیل ۱۲۶۵-۱۲۶۶	از قرار ممیزی دهات جدید النسق و سایر دهات ن: ۱۵۸۰ ت ۵۰۰ د ج: ۸۵۲ خ ۲۳ م
ملایر ایت نیل ۱۲۶۵-۱۲۶۶	از قرار جمع بندی و تعدیل ن: ۲۰۴۱۳ ت ۵۰۰۰ د ج: ۷۸۰۰ خ (اربابی و خالصه ن: ۱۹۳۷۳ ت ۵۰۰ د ج: ۷۸۰۰ خ اجارات ۶۴۰ ت ایلات ۴۰۰ ت)
تویسرکان ایت نیل ۱۲۶۵-۱۲۶۶	از قرار ممیزی میرزا زکی مطابق هذه السنه ایت نیل اصل و اضافه (تومانی ۲۰۰ د) ن: ۱۲۵۵۷ ت ۷۹۶۴ د (قصیه: ۱۱۴۳ ت بلوکات ۹۴۸۷ ت اجارات ۱۹۲۶ ت)
آذربایجان ایت نیل ۱۲۶۵-۱۲۶۶ ق	مالیات: (از با بت مالیات امسال ن: ۵۳۵۳۳۱ ت ۷۱۹۰ د ج: غ ۴۸۵۷۳ خ ۳۸ م ش ۳۳۵ خ ک ۵۹۶۵ خ ۵۰ م یونجه ۲۰۰ خ) بعد کسر تخفیفات و وجه گمرک که جداگانه جمع: ن: ۴۴۶۹۵۷ ت ۸۹۵۵ د ج: غ ۳۷۴۴۸ خ ۷۲ م ش ۱۵۵ خ ۵۰ م کاه ۵۴۵۴ خ ۸۳ م یونجه ۲۰۰ خ مخارج: تحویلات و اتباع: ن ۱۴۰۴۳ ت ج ۱۹ خ ۹۰ م مصارف دیوانی: ن ۳۱۱۷۳۱ ت ۱۵۳۹ د ج: غ ۱۶۳۸۱ خ ۹۵ م ش ۵۵ خ ۵۰ م ک

۲۰۸ پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، سال ۱۱، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱

<p>۲۱۰۹ خ ۲۱ م مخارج ولایتی: ن ۷۱۶۱۱ ت ج: غ ۷۰۵۶ ک ۱۱۸۶ خ</p>	
---	--

جدول ۳- مالیات و مخارج ولایتی در تنگوزنیل ۱۲۶۷-۱۲۶۸ ق^{۱۹}

ایالات و ولایات	مالیات	مخارج ولایتی
آذربایجان	ن: ۵۶۲۶۴۰ ت ۸۱۴۶ د ج: غ ۴۶۰۲۴ خ م ۷۵ ک ۳۶۲۲ خ ش ۴۱۹ خ یونجه ۲۰۰ خ	ن: ۶۰۱۳۷ ت ۸۷۰۵ د ج: غ ۴۹۱۳ خ ۲۷ م ک ۲۵۰ خ ۴۶ م
خراسان ^{۲۰}	ن: ۳۸۱۳۷۸ ت ۷۶۲۲ د ج: غ ۵۶۶۶۸ خ ۳ م ک ۲۴۴۲ خ ۶۶ م ش ۸۰۰ خ ابریشم ۲ م ۱۱ س	ن: ۴۰۹۵۰ ت ۸۰۰۹ د ج: غ ۱۰۰۲۳ خ ۵۷ م ک ۶۴ خ ۳۶ م ابریشم ۱ م ۱۱ س
دارالمرز	ن: ۳۰۸۵۴۶ ت	ن: ۲۵۹۵۷ ت ۵۱۳۱ د
	گیلان ن: ۲۱۱۴۹۹ ت ۱۴۸۹ د مازندران ن: ۹۷۰۴۷ ت ۵۲۵۰ د	
عراق عجم ^{۲۱}	ن: ۱۲۸۹۹۸۴ ت ۵۱۳۶ د ج: غ ۱۳۳۳۸۴ خ م ۴۶ روغن ۷۹ م ش ۲۲۴۳ خ ۸۰ م ک ۳۱۲۶ خ ۹۳ م	ن: ۱۸۰۲۰۲ ت ۴۲۰۱ د ج: غ ۱۴۷۱۶ خ ش ۹۳ خ ۸۰ م روغن ۷۹ م
فارس	ن: ۴۰۰۴۰۱ ت	ن: ۴۶۷۷۴ ت ۸۲۲۵ د
ایلات ^{۲۲}	ن: ۹۴۱۰ ت ۳۵۰۰ د	
جمع کل	ن: ۲۹۵۹۳۶۲ ت ۱۱۴۳ د ج: غ ۲۳۵۰۷۷ خ ۲۴ م ش ۳۴۶۲ خ ۷ م ابریشم ۷ م ۱۱ س روغن ۷۹ خ ک و یونجه ۹۳۹۱ خ ۵۶ م	نقل: ۳۱۱۱۲۴ ت و ۶۸۶۰ د جنس: غله ۳۰۶۶۶ خ و ۴۰ م روغن ۷۹ م شلتوک ۹۳ خ و ۸۰ م ابریشم ۱ م و ۱۱ س

جدول ۴- ریز مخارج ولایتی و مصارف دیوانی در تنگوزنیل ۱۲۶۷-۱۲۶۸ ق^{۲۳}

<p>کل مخارج نقل: ۲۴۳۵۲۰۹ ت ۵۴۶۸ د جنس: غله ۲۶۶۵۲۵ خ ۸۳ م شلتوک ۷۲۷ خ ۷۲ م روغن ۷۹ خ کاه ۲۶۴۱۴ خ ۶۸ م ابریشم ۱ م ۱۱ س</p>
--

مالیه و وضع مالی دولت ایران ... (سیدمصطفی حسینی و محمدعلی کاظم بیکی) ۲۰۹

مخارج ولایتی:	
نقد: ۳۱۱۱۲۴ ت و ۶۸۶۰ د	جنس: غله ۳۰۶۶۶ خ و ۴۰ م روغن ۷۹ م
شلتوک ۹۳ خ و ۸۰ م ابریشم ۱ م و ۱۱ س	
مستمری و مقرری نقد: ۲۴۸۷۶ ت و ۵۳۷۶ د	تخفیفات (سوی آنچه از حشو جمع موضوع شده است) نقد: ۴۰۳۰۱ ت و ۱۰۲۹ د
جنس: غله ۲۳۲۷۲ خ و ۵۳ م شلتوک ۸۳ خ کاه ۲۸۲ خ و ۵۲ م ابریشم ۱ م و ۱۱ س	جنس: غله ۲۲۰۲ خ و ۱۴ م شلتوک ۱۰ خ روغن ۷۹ م کاه ۲۳ خ و ۳۰ م
صرف (تعزیه داری و سوخت و روشنایی و تعمیرات و آرامگاه)	موجب باغبان و سرایدار و عمله نقاره خانه
نقد: ۱۱۶۳۸ ت و ۶۶۳۵ د جنس: ۲۱۵ خ و ۲۶ م	نقد: ۲۶۹۲ ت و ۱۰۰ د جنس: ۱۵۹ خ و ۷۶ م
عوض بهره و موقوفات جنس: ۴۷۷ خ و ۳۵ م	بذر خالصجات و تنقیه قنوات و اجرت حصادی خوار
نقد: ۱۷۵۹ ت و ۹۰۷۰ د	نقد: ۲۴۶۰ ت جنس: ۳۸۳۹ خ
اخراجات مهمانخانه و موجب قراول ریاطات	
نقد: ۳۴۹۳ ت و ۵۲۵۰ د جنس: ۵۳۰ خ	
مصارف دیوانی:	
نقد: ۲۱۱۲۱۲۰ ت و ۳۳۴۰ د	جنس: غله ۲۳۴۰۴۳ خ و ۷۸ م و ۴ س
شلتوک ۶۲۳ خ و ۶۲ م کاه ۲۶۰۹۹ خ و ۸۶ م	
شاهزادگان و سایر منتسبان	ن: ۲۷۱۷۴۲ ت ۱۱۹۷ د ج: ۱۷۲۹ خ ۲۸ م
بعد کسر رسومات و فرع تیولات و اخراجات کارخانه	ن:
۲۲۱۲۱۵ ت ج: ۶۸۷۷ خ ۹۱ م	
خوانین و آقایان قاجار	ن: ۷۷۳۵۲ ت ۵۶۳۶ د ج: ۵۱۲۵ خ
۷۷ م ۲۰ س	ک ۳۲۰ خ ۵۰ م
امناء و ارباب قلم	ن: ۷۲۴۶۳ ت ۳۹۸۳ د ج: ۲۲۲۳ خ
۶۷ م ۶۷ ک ۱۶۷ خ ۹۸ م	
علماء، فضلاء، شعراء، مهندسین و غیره	ن: ۲۳۰۴۳ ت ج: ۹۲۶ خ ۹۴ م (در سال ۱۲۵۵ ق
جزو عملجات آمده است، ن: ۱۰۴۶۶ ت ج: ۴۱۴ خ)	
امناء دیوانخانه و عملجات	ن: ۶۵۸۱۳ ت ۱۸۵۰ د ج: ۷۹۸۱ خ ۱۲ م
ک ۱۳۳۱ خ ۲۳ م	
تدارک و اخراجات بیوتات	ن: ۲۵۸۲۵ ت ۸۷۱۱ د ج: ۴۷۳۸ خ ۷۵
م ۶۲۲۹ خ ۹ م	
تعداد قشون: ۱۱۴۸۱۱ نفر	
نقد: ۱۶۲۶۳۸۵ ت و ۲۵۴۳ د	جنس: غله ۲۰۶۱۹۱ خ و ۵۷ م و ۴ س کاه
۱۸۰۵۱ خ و ۶ م	شلتوک ۶۲۳ خ و ۶۲ م
سایر مخارج که پس از نوشته شدن کتابچه فرامین و احکام آن صادر شده است ن: ۱۱۹۶۴ ت ۵۲۶۸ د	
ج: ۱۸۱۶ خ	

جدول ۵- مجموع درآمد و مخارج ایران در تنگوزنیل ۱۲۶۷-۱۲۶۸ ق^{۲۴}

۲۱۰ پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، سال ۱۱، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱

جمع ن: ۲۹۵۹۳۶۲ ت ۱۱۴۳ د ج: غ ۲۳۵۰۷۷ خ ۲۴ م ش ۳۴۶۲ خ ۷ م ابریشم ۷ م ۱۱ س روغن ۷۹ خ ک و یونجه ۹۳۹۱ خ ۵۶ م
از بابت [مالیات و گمرک] ولایات: ن: ۲۹۴۹۹۵۱ ت ۷۶۴۳ د ج: غ ۲۳۵۰۷۷ خ ۲۴ م ش ۳۴۶۲ خ ۷ م ابریشم ۷ م ۱۱ س روغن ۷۹ خ ک و یونجه ۹۳۹۱ خ ۵۶ م (گمرک ابواب جمع سهراب خان و آقا محمد حسن سوای گمرک تهران ن: ۲۷۰۸۷۲ ت ۳۵۰۰ د؛ قیمت جنس: ۳۹۵۷۰ ت ۱۲۷۷ د)
ایلات (شاهسون، شاهسون مغانی و زرگر فارس) ن: ۹۴۱۰ ت ۳۵۰۰ د
خرج ن: ۲۴۳۵۲۰۹ ت ۵۴۶۸ د ج: غ ۲۶۶۵۲۵ خ ۸۳ م ش ۷۲۷ خ ۷۲ م ک ۲۶۴۱۴ خ ۶۸ م ابریشم ۱ م ۱۱ س
مخارج ولایتی ن: ۳۱۱۱۲۴ ت ۶۸۶۰ د ج: غ ۳۰۶۶۶ خ ۴۶ م روغن ۷۹ خ ش ۹۶ خ ۸۰ م ک ۳۱۴ خ ۸۲ م ابریشم ۱ م ۱۱ س
مصارف دیوانی ن: ۲۱۱۲۱۲۰ ت ۳۳۴۰ د ج: غ ۲۳۴۰۴۳ خ ۷۸ م ش ۶۲۳ خ ۶۲ م ک ۲۶۰۹۹ خ ۸۶ م
سایر مخارج که پس از نوشته شدن کتابچه فرامین و احکام آن صادر شده ن: ۱۱۹۶۴ ت ۵۲۶۸ د ج: غ ۱۸۱۶ خ
باقی و زیاده غله و کاه: (باقی حساب نقدی در صورتیکه مواجب و جیره قشون [کلا] سالانه داده شود به انضمام جنس باقی و زیاده. باقی: ن: ۵۱۴۱۵۲ ت ۵۶۵۵ ج: ش ۲۷۳۴ خ ۶۵ م ابریشم ۱ م زیاده: غ ۲۹۶۳۲ خ ۵۸ م ک ۱۷۰۳۲ خ ۹ م - باقی نقدی فوق ن: ۲۵۲۲۸۰ ت ۲۱۷۵ د - گمرک که از حشو جمع موضوع شده ن: ۲۷۰۸۷۲ ت ۶۵۰۰۰ د

۷. بنگرید به: مخارج ولایتی ذیل جدول ۴- ریز مخارج ولایتی و مصارف دیوانی در تنگوزئیل ۱۲۶۷-۱۲۶۸ ق.
۸. برای آگاهی بیشتر از برنامه اقتصادی امیرکبیر در جهت بهبود تجارت، صنایع و کشاورزی بنگرید به: آدمیت ۱۳۶۲: ۳۸۷-۴۰۱.
۹. برای نمونه بنگرید به: صورت جمع و خرج حسینعلی خان معیرالممالک [خزانه‌دار]، س.ا.م، شماره سند ۲۳۲/۲۴۷۵.
۱۰. برای نمونه: کوزنتسوا و دیگران، ص ۱۸۸.
۱۱. گفتنی است در آرشیو سازمان اسناد ملی ایران یک مجموعه سند مالی از دوره صدارت امیرکبیر با عنوان روی جلد «دفتر جمع و خرج تخاقویئیل ۱۲۶۵ و ایتئیل ۱۲۶۶ و تنگوزئیل ۱۲۶۷» به شماره سند ۲۳۲/۲۴۷۵ بالغ بر ۳۳۰۰ ورق نگهداری می‌شود. به رغم اهمیت آن، لکن نواقص و کاستی متعدد دارد. نقص، افتادگی، به هم ریختگی و جابجایی صفحات اوراق شماری از صورت‌های جمع و خرج، نبود صورت جمع و خرج پاره‌ای از ولایت و بیوتات و صاحب-منصبان از این جمله است. مضاف آنکه نویسنده برای استفاده از این مجموعه سند به دلیل تأخیر چشمگیر در تحویل فایل دیجیتالی و هزینه بالای خدمات آرشیو با محدودیت روبرو بود. دیگر آنکه تهیه فهرستی جامع از صورت‌های جمع و خرج و بازخوانی کل این مجموعه سند بیش از دو سال زمان می‌برد. به هر رو، با وجود تمام مشکلات و دشواری‌های مذکور تا حد امکان با روجوع به سامانه منابع دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی، شماری از صورت‌های دستورالعمل جمع و خرج سال‌های ۱۲۶۵ و ۱۲۶۶ ق در نگارش پژوهش حاضر مورد استفاده قرار گرفت.
۱۲. در پژوهش حاضر برای نشان دادن تأثیر اصلاحات مالی امیر بر جمع و خرج به خاطر عدم آگاهی از عواید و مخارج کل کشور در سال‌های نخست صدارت وی، درآمدها و هزینه‌های کشور در سال آخر صدارت امیر با سال ۱۲۵۸ ق مقایسه گردید.
۱۳. درآمد دولت از مالیات اصفهان در سال ۱۲۵۵ ق نقدا و جنسا ۳۶۵۲۵۱ تومان بود (س.ا.م، شماره سند ۲۹۵/۳۳۷۸) که در ۱۲۶۷ ق بعد کسر تفاوت جمع املاک و تخفیف شعریاف بالغ بر ۳۶۲۵۴۸ تومان گردید.
۱۴. برای اطلاع از کاهش مخارج ولایتی، آمار و داده‌های ارقام مخارج ولایات در جدول ۲- مالیات و مخارج شماری از ولایات ۱۲۶۵-۱۲۶۶ ق را با جدول ۳- مالیات و مخارج ولایتی در تنگوزئیل ۱۲۶۷-۱۲۶۸ ق و نیز مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱ مقایسه کنید.

مالیه و وضع مالی دولت ایران ... (سیدمصطفی حسینی و محمدعلی کاظم بیکی) ۲۱۳

۱۵. مجموع مخارج کل دولت در سال ۱۲۵۵ ق، ۲۵۹۶۸۱۷۷ تومان و ۴۷۱۶ دینار نقدی و ۱۷۶۶۶۷ خروار و ۵۸ من غله، ۱۵۲۵۱ خروار و ۷۳ من کاه و ۱۶۰۶۰ خروار و ۱۵ من شالی جنسی بود (س. ا. م، شماره سند ۲۹۵/۳۳۷۸).

۱۶. مرعشی، شماره ثبت ۷۷۵۳.

۱۷. درآمد کل بدون احتساب قیمت جنس: نقدی: ۲۸۳۳۳۳۲ ت؛ جنسی: غله ۲۴۸۴۹۵ خروار، شلتوک ۸۹۹۷ خروار، کاه ۸۳۲۵ خروار، ابریشم ۷۲ من ۱۱ سیر، یونجه ۲۰۰ خروار و جوزق ۱۰۰ خروار.

۱۸. آستان، شماره سند ۱۲۲۲۹۲؛ آستان شماره سند ۱۲۲۴۰۲؛ دا. تهران، شماره ثبت GH ۳۷۱؛ آستان، شماره سند ۱۲۲۵۳۸؛ آستان، شماره سند ۱۲۲۵۳۷؛ آستان، شماره سند ۱۲۲۴۷۵؛ آستان، شماره سند ۱۲۲۴۷۹؛ بروجردی، شماره سند ۱۴۷؛ س. ا. م، شماره سند ۲۹۵/۳۳۷۸؛ ابوت ۱۳۹۶: ۱۹۴، ۲۰۰-۲۰۱، ۲۰۴، ۲۲۴-۲۲۵، ۲۴۳، کاظم بیکی ۱۳۷۷: ۱۶۸: 10 Abbott 1855.

۱۹. مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱.

۲۰. مالیات ارض اقدس: اصل: پس از کسر تخفیفات (۲۷۶۸۱ تومان و ۵۰۰۰ دینار و جنس: ۲۲۲۴ خروار): نقد ۲۳۵۷۳۰ تومان و ۵۰۰۰ دینار جنس: غله ۳۷۷۳۵ خروار و شلتوک ۸۰۰ خروار) بابت گمرک و اصناف ۴۲۰۴۲ تومان؛ ولایات سرحدات که مالیات آنها عوض موجب نوکر محسوب می شود (۳۳۳۱۵ تومان)/ اضافه: از بابت رسوم عایدی دیوان ۸۰۱۹ تومان ۶۷۵۰ دینار.

- از مجموع مالیات کرمان: مبلغ ۴۸۱ تومان و ۳۰۰۰ دینار و ۴۵ خروار و ۱۰ من غله از بابت اضافه تفاوت تیول نواب عالی [موید الدوله] جمع شده است.

۲۱. مالیات دارالخلافه طهران: از بابت وجوه علاوه تنگوزئیل بابت تفاوت گمرک و اجاره باغات و دکاکین و غیره نقد: ۲۶۹۵۰ تومان جنس: ۱۰۳۰ خروار؛ از بابت تفاوت تیولات که از قرار عملکرد جمع بسته شده به انضمام قراء جدید النسق و غیره موافق ممیزی میرزا شفیع نقد: ۸۵۰۹ تومان و ۲۳۴۰ دینار جنس: ۷۴۹۰ خروار و ۵۰ من اضافه گردید.

۲۲. شاهسون بغدادی و مغانی، زرگر فارس و مزارع جعفرآباد

۲۳. مجلس، شماره ثبت ۷۳۱۱.

۲۴. همان.

کتابنامه

۲۱۴ پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، سال ۱۱، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱

اسناد آرشیوی

سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (آستان)
دستور العمل جمع و خرج هذه السنه تخاقوی نیل [۱۲۶۵ ق] گیلان ابواب جمعی عیسی خان،
شماره سند ۱۲۲۲۹۲.

صورت بقایای ممالک محروسه (۱۲۶۴-۱۲۷۴ ق)، شماره ثبت ۱۲۲۰۷۳.
صورت کتابچه جزو جمع نویسندگان از قرار جمع بندی و تعدیل هذه السنه ایت نیل ۱۲۶۶ ق،
شماره سند ۱۲۲۵۳۸.

صورت کتابچه جزو جمع ملایر از قرار جمع بندی و تعدیل هذه السنه ایت نیل ۱۲۶۶ ق، شماره
سند ۱۲۲۵۳۷.

صورت جزو جمع نویسندگان از قرار ممیزی میرزا زکی خان هذه السنه ایت نیل ۱۲۶۷ ق، شماره
سند ۱۲۲۴۷۵.

صورت کتابچه جزو جمع ممالک محروسه، صورت کتابچه جزو جمع مالیات قراء و مزارع
جدیدالنسق دماوند ممیزی میرزا شفیع هذه السنه ایت نیل ۱۲۶۶ ق، شماره سند ۱۲۲۴۷۹.

نامه امیرکبیر به محمد ناصر خان سردار و وزیر مملکت خراسان، شماره سند ۱۴۲۴۶۴.

کتابخانه آیت الله بروجردی (بروجردی)

کتابچه جمع و خرج هذه السنه ایت نیل مملکت آذربایجان ابواب جمعی حشمت الدوله، شماره
سند ۱۴۷.

کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران (دا. تهران)

صورت جمع و خرج هذه السنه تخاقوی نیل دارالخلافة تهران ابواب جمعی عیسی خان، شماره G.H.
۳۷۱.

سازمان اسناد ملی ایران (س. ا. م)

دفتر جمع و خرج مربوط به اوایل حکومت ناصرالدین شاه قاجار، شماره سند ۲۳۲/۲۴۷۵.

صورت جمع و خرج ایران در زمان سلطنت محمد شاه ۱۲۵۴-۱۲۵۵ ق، شماره سند ۲۹۵/۷۳۷۸.

سازمان کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (مجلس)

صورت جمع و خرج ممالک محروسه مطابق قرار سنه تنگوز نیل ۱۲۶۷ ق، شماره ثبت ۳۳۱۱.

کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (مرعشی)

صورت جمع و خرج هذه السنه ممالک محروسه ایران، سنه بارس نیل ۱۲۵۸ ق، شماره ثبت ۷۷۵۳.

روزنامه وقایع الاتفاقیه، شماره های ۱، ۲، ۳، ۵، ۷، ۸، ۱۱، ۱۳، ۱۸، ۲۸، ۳۲.

نسخه‌های خطی

مشیر الدوله، میرزا جعفر خان (شماره ثبت ۲۷۷۵)، تحقیقات سرحدیه، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

کتاب‌ها و مقاله‌ها

- آدمیت، فریدون (۱۳۶۲)، *امیر کبیر و ایران*، تهران: خوارزمی.
- آل داود، سید علی، *امیر کبیر و ناصرالدین‌شاه*، کتاب رایزن، تهران، ۱۳۹۵.
- ابوالحسینی، شهروز (۱۳۷۷)، «استفاده از سیاست‌های مالی و پولی برای جبران کسری بودجه، مجله اقتصاد: تازه‌های اقتصاد»، شماره ۷۴، صص ۹-۱۲.
- ابوت، کیت ادوارد (۱۳۹۶)، *شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار*، ترجمه سید عبدالحسین رئیس السادات، تهران: امیر کبیر.
- احتشامی، منوچهر (۱۳۸۳)، *خوزستان و لرستان در عصر ناصری به روایت فرمان‌های ناصرالدین‌شاه، مکاتبات امیرکبیر و میرزا آقاخان نوری با احتشام الدوله*، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن (۱۳۵۷)، *صدرالتواریخ یا تاریخ صدور قاجار*، تصحیح و تحشیحیه محمد مشیری، تهران: روزبهان.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن (۱۳۶۷)، *تاریخ منتظم ناصری*، ج ۳، به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
- امانت، عباس (۱۳۹۶)، *مقدمه بر: شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار* اثر کیت ادوارد ابوت، ترجمه سید عبدالحسین رئیس السادات، تهران: امیر کبیر.
- تاریخچه مالیه در ایران* (۱۳۹۳)، به کوشش مهرداد جمال ارونقی، تهران: دفتر معانی.
- جابری انصاری، محمد حسن (۱۳۷۸)، *تاریخ اصفهان*، تصحیح جمشید مظاهری، اصفهان: انتشارات مشعل.
- جهانگیر میرزا (۱۳۲۷)، *تاریخ نو*، تصحیح عباس اقبال، تهران: کتابخانه علی اکبر علمی و شرکا
- حسینی، سید مصطفی، محمد علی کاظم بیکی و سید جمال موسوی (۱۳۹۹)، «مالیه و وضع مالی ایران در دوره صدرات حاج میرزا آقاسی»، *پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی*، سال پنجاه و سوم، شماره دوم، صص ۳۲۵-۳۶۵.
- خورموجی، محمد جعفر (۱۳۶۳)، *تاریخ قاجار یا حقایق الاخبار ناصری*، به کوشش سید حسین خدیوچم، تهران: نشر نی.

- دبیر الملک فراهانی، میرزا محمد حسین خان (۱۳۵۶)، رساله سیاسی، منتشر شده در افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی منتشر نشده در دوره قاجار، اثر فردوین آدمیت و هما ناطق، تهران: آگاه.
- رضایی، عباس (۱۳۹۵)، «بررسی روند تغییرات اداره ی بنادر خلیج فارس در عصر قاجار(بندر عباس- بندر بوشهر- بندر لنگه)»، کارنامه تاریخ، شماره ۶، صص ۳۳-۵۶.
- روزنامه مسافرت هرات در: سه سفرنامه هرات، مرو، مشهد (۱۳۴۷)، به اهتمام قدرت الله روشنی زعفرانلو، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- سپهر، محمد تقی (۱۳۳۷)، ناسخ التواریخ، ج ۳، تصحیح جمشید کیانفر، چاپ اول، تهران: انتشارات اساطیر.
- سرافرازی، عباس (۱۳۸۹)، «روابط قاجارها و ترکمن‌ها در دوره ناصر»، مطالعات تاریخ فرهنگی، سال اول، شماره ۳، صص ۱۱۷-۱۳۶.
- صفائی، ابراهیم (۱۳۵۳)، آینه تاریخ، تهران: اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر.
- غفاری، حسنعلی (۱۳۴۴)، مقدمه بر: مخزن الوقایع شرح ماموریت و مسافرت فرخ خان امین الدوله، اثر حسین بن عبدالله سرابی، به کوشش کریم اصفهانیان و قدرت الله روشنی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کاظم بیکی، محمد علی (۱۳۷۷)، «موانع توسعه اقتصادی در ایران عصر قاجار: پژوهشی در تولید نیشکر در مازندران»، علوم انسانی دانشگاه الزهراء، شماره ۲۶ و ۲۷، صص ۱۸۵-۲۱۵.
- کاظم بیکی، محمد علی (۱۳۹۶)، روابط اقتصادی ایران و روسیه از آغاز تا سقوط قاجاریه، تهران: مرکز مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- کوزنتسوا، ن. آ. ل. م. کولاگینا و. و. و. ترویکوی (۱۳۸۲)، پژوهش‌هایی پیرامون تاریخ نوین ایران، ترجمه سیروس ایزدی و میترا ایزدی، تهران: نشر ورجاوند.
- لمبتون، ا. ک. س (۱۳۸۴)، «زمین داری و درآمد ارضی و اداره امور مالی در سده نوزده»، در: تاریخ ایران به روایت کمبریج: از نادرشاه تا انقلاب اسلامی، دفتر اول، زیر نظر پتر آوری و دیگران، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: انتشارات جامی.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۸۸)، شرح حال زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، ج ۱، تهران: زوار.
- میرزا محمد خان بهادر (۱۳۱۳)، «یک شخص مهم (یا میرزا تقی خان اتابک)»، مجله ارمغان، شماره ۴، سال پانزدهم، صص ۲۸۶-۲۹۶.
- ناطق، هما (۱۳۵۸)، مصیبت ویا و بلای حکومت، تهران: گستره.

مالیه و وضع مالی دولت ایران ... (سیدمصطفی حسینی و محمدعلی کاظم بیکی) ۲۱۷

نوابی، عبدالحسین (۱۳۸۰)، «سندی از دوره محمدشاه و وزارت حاج میرزا آقاسی»، گنجینه اسناد، شماره ۴۴، صص ۲۸-۳۱.

هدایت، رضاقلی خان (۱۳۳۳)، فهرست التواریخ، بکوشش عبدالحسین نوائی و میر هاشم محدث، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۰)، روضه الصغای ناصری، به کوشش جمشید کیانفر، تهران: انتشارات اساطیر.

یکتایی، مجید (۱۳۵۲)، «مالیه کشور در زمان قاجار»، بررسی‌های تاریخی، شماره ۴۹، صص ۱۳۷-۱۷۶.

Abbott, K., E (1855), «Geographical Notes, Taken during a Journey in Persia in 1849 and 1850», *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 25, pp. 1-78.

Abbott, K., E (1857), «Notes Taken on a Journey Eastwards from Shiráz to Fessá and Darab, Thence Westwards by Jehrúm to Kazerún, in 1850», *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 27, pp. 149-184.

Ghassem Ghani collection in the Manuscripts and Archives of the Sterling Memorial Library at Yale University is a rich collection of documents in Persian of the Qajar.

India Office, UK (available at Qatar Digital Library).

Issawi, Ch (1971), *The Economic History of Iran 1800-1914*, Chicago: University of Chicago Press.

Lorentz, J. H (1871), «Iran's Great Reformer of the Nineteenth Century: An Analysis of Amīr Kabīr's Reforms», *Iranian Studies*, 4: 2/3, pp. 85-103.

Sheil, L (1856), *Glimpses of Life and Manners in Persia*, London: John Murray.